

Tanulmány

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Olvasás/politika: a „Paul de Man-ügy”

1966-os, *The Literature of Nihilism* c. kritikai írásában Paul de Man két olyan, frissen kiadott munkát vesz szemügyre (Erich Heller *The Artist's Journey into the Interior*, illetve Ronald Gray *The German Tradition in Literature* c. tanulmánygyűjteményeit), amelyek a német irodalom azon ívét tárják az elsődlegesen megcélzott angolszász, illetve amerikai közönség elé, mely a német romantika, illetve idealizmus nagy tradíciójától a '30-as évek felemás (minthogy alapvetően a katasztrofális politikai fejlemények kontextusában láttatott) modernitásához vezet. De Man elsődlegesen a tárgyalt munkák azon (többé-kevésbé explicit) előfeltevését állítja a középpontba, mely szerint volna valami a német kultúra e nagy vonulatában, ami, ha nem is nevezhető közvetlenül felelősnek, de nem teljesen független azon ideológia létrejöttétől, amelyet aztán a nemzetiszocialista kultúrpolitika oly hatékonyan aknázott ki. Nagyon leegyszerűsítve, az irodalomnak a német romantikából származtatott sajátos befelé fordulása, illetve – „nihilisztikus” – elzárkózása a társadalmi és történelmi, azaz a „természeti” valóságtól, aminek különböző tüneteit de Man a probléma középpontjaként láttatja, nemcsak azt a fontos fázist dokumentálhatja itt, amelyet ez az esszé az amerikai irodalomtudós romantikafelfogásának alakulásában képvisel, hanem egy másik, (nyíltan legalábbis) a kései de Man munkáiban előtérbe állított kérdéskör felé is kapcsolatot teremt: az esztétika, az irodalom vagy általában a diszkurzív tartományok és a politika között lehetséges relációk problémáját. A szóban forgó tanulmányban de Man amellet érvel, hogy – szemben a recenzeált munkák álláspontjával – a náciizmus hatalomra jutása sokkal inkább azon szellemi erőkkkel szemben következett be, amelyek az ideológia intellektuális alapjait nyújtották volna. Ez azonban nem jelentené azt, hogy az irodalom és filozófia szférái felől ne lenne átjárás a politikai cselekvés felé¹, csupán annyit, hogy azt nem a Heller és Gray könyveiben sugallt minták szerint kell elképzelni („it is just as absurd to praise Rousseau for the French revolution, as to blame Nietzsche for Hitler”), amennyiben a „*trahison des clercs*” éppen a kettő eltávolodásában volna megragadható.

De Man nem fejtí itt ki, hogy ez az – ebben az argumentációban inkább szükségszerűnek láttatott – szeparáció miként volna meghaladható, sőt az esszé zárlatában megismétli a német irodalom közvetlen felelősségre vonásának abszurdítására vonatkozó álláspont-

¹ „Only a curiously simplistic notion of the relationship between literary thought and political action could treat literature and politics as being entirely isolated within their own fixed spheres, and yet so closely interrelated that passage can be made from one to the other, as from cause to effect, without trace of mediation.” (Az idézeteket és az egész gondolatmenetet l. P. de Man: *The Literature of Nihilism* = Uő: *Critical Writings 1953–1978*, Minneapolis, 1989, 163–164.)

ját², s a témát majd jóval kidolgozottabb keretek között megközelítő kései írásai, mint az talán mindjárt látható lesz, ugyancsak eléggé kétértelműek e tekintetben.³

A tudat vagy – gyakrabban – a szó és a tett vagy a (történeti) események közötti, olykor destruktív kontinuitás lehetőségét de Man nem sokkal később már a retorika, illetve a performatív nyelv kategóriái mentén vizsgálja, elsősorban mint a kognitív, tropológiai rendszerek (és nyelv-modell), illetve a nyelv performatív operációi közötti átmenet lehetőségét, ugyanakkor a politikai mint olyan (ebben az értelemben az erőszakos, vagyis – ami de Mannál, politikailag amúgy igencsak sajátos, vitatható módon, majdnem ugyanaz – konvencionális úton létrehívott autorizáció szükségessége) már a tropológiai mezőben is kulcsfontosságú szerephez jut. A trópusok szerkezetében inherens szemantikai, pontosabb fogalmazással referenciális eldönthetlenség ugyanis, mint azt de Man a szövegek referenciális státusa feletti döntéshozatal különféle allegóriáiban bemutatja⁴, szükségszerűen olyan impozíciókat igényel, amelyek annyiban, amennyiben az autorizáció külső, hatalmi eszközei, politikaiak. A szövegek referenciális, illetve fiktív módusai közötti döntés kényszere (pl. az önéletrajz esetében) éppen ezért nem teszi lehetővé az olyan struktúrák meghaladását, amelyek, ha olykor – miként a Lejeune-féle „önéletrajzi szerződés” esetében – leplezetten is, elkerülhetetlenül az olvasás szerkezetébe integrálják a konvencionális eredetű autorizáció mozzanatát: ez de Man számára a figura struktúrájának azt a szükségszerű komponensét teszi láthatóvá, hogy az magában hordozza „a referencia illúzióját”⁵. Ennek természetesen fundamentális következményei vannak a trópusok működése szempontjából: ha ugyanis a trópus szerkezete számára a referenciális illúzió konstitutív, referencialitása ugyanakkor konvencionális eredetű, akkor mindig képes lesz olyan referenciális konstellációkat generálni, amelyek maguk már nem férhetők hozzá egy kritikai vagy kognitív megközelítés számára, vagyis, de Man frappáns megfogalmazásában, „az igazság az, hogy a trópusok olyan ideológiák létrehozói, amelyek nem igazak többé”⁶. Az, ami itt ideológiának neveztetik (s amit de Man másutt „a nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódásaként [confusion]” határoz meg), ebben az értelemben nem mást implikál, mint a nyelvi aktus és konvencionálisan ráhelye-

² Uo., 169–170.

³ A probléma egyik legkomplexebb változatát l. Uő: Shelley Disfigured = Uő: The Rhetoric of Romanticism. New York, 1984, ahol Shelley utolsó művének példáján de Man egyfelől azt mutatja be, hogy a szavakból fakadó (vagy: általuk végrehajtott) tettek miként hatnak vissza, defiguratív erőként, a szavakra („Words cannot be isolated from the deeds they perform; the tutor [Arisztotelész] necessarily performs the deeds his pupil [Nagy Sándor] derives from his mastery” – uo., 102.), másfelől viszont minden kontinuitás elvi lehetetlenségére következtet („The Triumph of Life warns us that nothing, whether deed, word, thought, or text ever happens in relation, positive or negative, to anything that precedes, follows, or exists elsewhere, but only as a random event whose power, like the power of death, its due to the randomness of its occurrence.” – uo., 122.). L. ehhez Sandor Goodhart konzekvensen határozatlan kommentárját, amely éppen az itt citált két írás között igyekszik megteremteni a kapcsolatot: S. Goodhart: Disfiguring de Man = W. Hamacher–N. Hertz–Th. Keenan (szerk.): Responses. Lincoln, 1989, 235–238.

⁴ Vö. pl. de Man: Az olvasás allegóriái. Szeged, 1999, 270–276.

⁵ Vö. uő: Az önéletrajz mint arcrongálás = Pompeji 1997/2–3, 94–97. Vö. evvel még Esztétikai formalizálás = Enigma 11–12 (1997), 90.

⁶ Uő: Antropomorfizmus és trópus a lírában = Uő: Olvasás és történelem. Bp., 2002, 372.

zett referenciának természetes azonosságát, másként fogalmazva: a trópus egybeesését avval a referenciális illúzióval, amelyet létesít. Minthogy „nem *a priori* bizonyos, hogy a nyelv a jelenségvilág (phenomenal world) szabályainak vagy azokhoz hasonlóknak megfelelően működik”, az ily módon fikcionális diskurzusok, noha nem tagadják a valóság létét, sőt annak részét képezik, csakis a referenciális (noha nem feltétlenül mimetikus) erőszak révén operativizálódhatnak a valóságos események vagy tettek (politikai) világában, ez azonban, éppen a trópus fentebb jelzett paradox struktúrájának betudhatóan, mindig megtörténik: éppen ezért fogalmazhatja meg de Man, hogy „hatásuk a világra túlságosan is kellemetlen lehet”.⁷ Ez a hatás az, ami maga már politikai karakterű, sőt ez a nem-dialektikus és nem intelligibilis folyamat nem feltétlenül áll messze attól a mozgástól, amit de Man „történetinek” nevez.

Aligha meglepő, hogy a kogníció és a cselekvés szférái közötti átjárást de Man másutt szintén a szerződésesség összefüggésében ragadja meg. Az olvasás *allegóriái* 11. fejezetében, Rousseau *Társadalmi szerződésének* szövegpéldáját de Man a szövegiség allegóriájaként elemzi: az állam mint egység, mint entitás szerződéses létrejötte az egyén és az állam viszonyának kettős struktúrájában valósul meg, hiszen az állam mint a szerződés által létrehívott, önmagában nyugvó egység (État) másként viselkedik, mint az a cselekvő hatalom, amelyet lehetővé tesz (Souverain). Ez utóbbi már nincs kontinuum viszonyban az egyénnel, s elszakad azoktól a céloktól, amelyek létrehívták, amivel de Man olvasatában „a politikai jogok és törvények, illetve a politikai cselekvés és történelem” szétválását („unavoidable estrangement between political rights and laws on the one hand, and political action and history on the other”) adja elő, amiről hamar kiderül, hogy valójában az általános és az egyedi, a törvényszöveg mint absztrakt grammatika és a konkrét referenciális jelentés fundamentális széttagolódásából következik.⁸ Az így megnyíló tér, nyelvi terminusokban, maga „a nyelv figurális dimenziója”⁹, amely azonban egy újabb, „lehetetlen” különbségtételt is előhív, a kognitív és performatív nyelv de Mantól számtalan formában ismert ellentétét, ami itt – a háttérét képező politikai dimenzióját tekintve – tudás és cselekvés szükségszerű széttagolódására is magyarázatot nyújt.¹⁰ A törvény preskriptív karakterét egy sajátos időbeli metalepszis szavatolja a *Társadalmi szerződés* de Man-i olvasata szerint, hiszen a szerződésben részt vevő entitás nem létezik a szerződés érvénybe lépése előtt, mi több, az, amit de Man időnek nevez, valójában pontosan azon egybeesés (vagy éppen átmenet) lehetetlenségének fenomenális megnyilvánulása¹¹, amely a törvény

⁷ Az idézeteket l. Uő: *Ellenszegülés az elméletnek* = Bacsó B. (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Bp., (é. n.), 104. (*The Resistance to Theory* = Uő: *The Resistance to Theory*. Manchester, 1986, 10–11.). Ez az összefüggés fontos, ám kétélű érvként jutott fontos szerephez a de Man ifjúkori kollaboráns publicisztikája körüli vitában, amely (bizonyos értelemben) jelen tanulmány tárgyát képezné. Vö. pl. J. H. Miller: *An Open Letter to Professor Jon Wiener* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 340.

⁸ de Man 1999, 349–357. (az idézetet l. 357. [*Allegories of Reading*. New Haven, 1979, 266.])

⁹ Uő 1999, 362.

¹⁰ „Mihelyt egy szöveg tudja, amit állít, úgy tűnik, csakis megtévesztően cselekedhet (...), ha pedig egy szöveg nem cselekszik, nem állíthatja, amit tud.” (uo., 363–364.)

¹¹ „Az a tény, hogy az elméleti kijelentés és annak fenomenális megnyilvánulása nem esik egybe, arra utal, hogy a szerződés létmódja időbeli, illetőleg arra, hogy az idő nem más, mint az összeférhetlenség által létrehozott fenomenális kategória.” (uo., 367.)

és a megvalósítás, tudás és cselekvés között tételezhető. A (politikai) szöveg tehát egyfajta ígéretgépnek bizonyul, amely azonban – az elkerülhetetlen időbeli metalepszis miatt – sosem teljesítheti be azt, amit ígér, „hiszen maga a nyelv választja el a megismerést a tétől”¹²: a szerződés, ebben az értelemben (s itt válik világossá konvencionalitás és önkény azonossága de Mannál), erőszakos, amennyiben a megegyezés vagy egyezés álruhájában leplezi azt erőszakos megfordítást, amelyet lehetővé tett s amely lehetővé teszi. De Man, a fejezet végén, azt is hozzáteszi, hogy valójában ez a folyamat „generálja a történelmet”¹³, amely – de Man későbbi meghatározása szerint – maga nem más, mint a lehetetlen átlépés a megismerésből, a kognícióból a cselekvés, a performativitás felé, vagyis – s ennek fundamentális jelentősége lehet jelen problematika szempontjából – egy önkényes és véletlenszerű esemény, amely megérthetetlen, hiszen nem (pontosabban csakis ideologikus) illeszthető vissza a nyelv kognitív működésébe. A séma (kogníció és performativitás szétválása) szintén a referenciális illúzió jelenlétét sugallja, amint azt *Az olvasás allegóriái* nevezetes s jelen összefüggésben folyamatosan szem előtt tartandó zárófejezete, a *Mentegetőzések* tanúsíthatja, amely a szöveggép metaforáját a vallomás és mentegetőzés beszédaktusainak problémájából bontakoztatja ki, és amely ennek a szétválásnak tudja be azt, hogy a tapasztalat „mindig egyszerre létezik fikcionális diskurzusként és empirikus eseményként”¹⁴, s a nyelv grammatikai performativitása megakadályozza a döntést, amennyiben azt csak a referenciális önkény tenné lehetővé.

De Man utolsó, befejezetlen projektjében, amelyet az „esztétikai ideológia” kritikájának szentelt, azt mutatta meg, hogy a politikaihoz vezető átlépés erőszakosságát leplező (referenciális) szerződésesség vagy konvencionalitás határozza meg az olyan rendszereket is, amelyek más jellegű fenomenalizmusra alapulnak. Nyilvánvalóan ilyen volna az esztétika, amely a megismerés kritikai vagy logikai tartománya és a cselekvés etikai vagy politikai dimenziója között hiányzó kapcsot volna hivatott megteremteni Kant vagy Hegel filozófiai építményeiben. Amikor az *Esztétikai ideológia* dekonstruktív olvasatai a kritikai és ideológiai ítéletek összeillesztésének illúzióját,¹⁵ vagy éppen (Pascálnál¹⁶) az erő és igazság chiasztikus kölcsönviszonyának totalizáló, megtévesztő trópusát tetten érik, lényegében egy – nem perceptív vagy szenzuális értelmű, hiszen éppen a fenomenális „világ” rendjével összeegyeztethetetlen – „materialitás” ellenszegülését bontakoztatják ki, amely alapvetően a – referenciális illúzióitól független, pontosabban azt a jelölő inskripcionális karakterében lokalizáló – „nyelv” létmódját nevezné meg. Mint azt a *Kant és Schiller* c. kései előadásában de Man erőteljesen demonstrálja, az „esztétikai” mint olyan, amelyet itt (talán némiképp túlzó torzítással) Schillernek az „esztétikai nevelésről” alkotott felfogása mint Kant hatékony félreolvasása reprezentál, az ebben az értelemben vett materialitás kiiktatásában, pontosabban az érzéki látszasként, *Scheinként* való félreértelmezésében gyökerezne. A *Schein*, eltérően Kant *Augenschein*jától, nyilvánvalóan már rendelkezik

¹² Uo., 372.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 394.

¹⁵ Uő: Fenomenalitás és materialitás Kantnál = Uő: Esztétikai ideológia. Bp., 2000, 54–57.

¹⁶ Uő: Pascal allegóriája a meggyőzésről = uo., 50–51.

referencialitással, mégha az akár a – realitással szembeállított¹⁷ – fikcióé is. Az ugyanakkor, hogy Schiller képes lehetett „visszailest[en]i (*reinscribe*) Kantot az esztétikai tropologikus rendszerébe” s így lényegében Kant kritikai filozófiájának ideológiáját létrehozni,¹⁸ arra a struktúrára emlékeztet, amely a trópus referenciális illúziójában tárulkozt fel: a „materialitás” kanti vízióját ugyanis láthatólag éppúgy konstitutív módon meghatározza annak a félreolvasásnak lehetősége, amely a „Schein”-ban mint az imitáció schilleri elvében valósul meg, ahogyan a referenciális illúzió a trópus. Sőt, talán ugyanarról a nyelvi bonyodalomról van szó mindkét esetben, melynek horderejét jól mutatja, hogy de Man előadásának némiképp bombasztikus zárata Goebbels *Michael* c. regényének egy idézetét is beilleszti ebbe a félreolvasás-sorba (mint Schiller ideologikus félreolvasását).¹⁹

A schilleri „esztétikai állam”²⁰, illetve az „esztétikai nevelés” bírálata, amelyet de Man másik Schiller-kritikája Kleist *Über das Marionettentheater* c. írásának olvasatában bontakoztat ki, az „esztétikai formalizálás” azon illúzióját veszi célba, melynek értelmében ez volna a történelmi vagy társadalmi realitás formálásának leghatékonyabb (morális s egyszersmind: politikai) útja.²¹ Az imitációt meghatározó idealizálás, illetve az önmagára

¹⁷ Szemben tehát az *Ellenszegülés az elméletnek* korábban idézett vonatkozó passzusaiával, amelyek inkább a Kantnak tulajdonított „Augenschein” fikcionalitására vonatkoznak: Uő: Kant és Schiller = uo., 161–162.

¹⁸ Uo., 137., 154.

¹⁹ „A művészet az érzés (*feeling*) kifejezése. A művészt az különbözteti meg a nem művésztől, hogy ara is képes, hogy *kifejezze* (*express*) mindazt, amit érez. Néhányan képeket (*images*) választanak, mások hangokat, ismét mások egy márványtömböt – s ezt megtehetik történelmi formákban is. Az államférfi is művész. Az államférfi számára az emberek azt a szerepet játsszák, amit a kő a szobrász számára. A vezér és a tömegek éppoly kevésbé jelentenek egymás számára problémát, mint a színek a festő számára. A politika az állam plasztikus művészete, a festészet pedig a szín plasztikus művészete. Következésképpen a politika emberek nélkül vagy az emberek ellenében nonszensz. A tömeg néppé formálása, és a nép állammá formálása – mindig is ez volt az igazi, valódi politikai feladat legmélyebb értelme.” (az idézetet l. uo., 164–165.)

²⁰ Vö. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről* = Uő *Válogatott esztétikai írásai*. Bp., 1960, 274–277.

²¹ A Kleist-tanulmányt részletesen elemzi, a de Man fiataalkori publicisztikája által hordozott ideológimák összefüggésében C. Chase: *Trappings of an Education* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), különösen 49–66. Chase elemzése, teljes joggal, erőteljesen támaszkodik Philippe Lacoue-Labarthe azon megállapításaira, amelyek világossá teszik az „esztétikai állam” konstrukciójának operacionalizálódását a nemzetiszocialista ideológiában. Lacoue-Labarthe ebben a munkában, a Heidegger filozófiája és a náciizmus közötti kapcsolat problémájából kiindulva (amely egyébként éppen de Man kollaboráns publicisztikájának felfedezésével egy időben került ismét a nagyobb szakmai nyilvánosság figyelmének középpontjába, a következő munkák „főszereplésével”: V. Farias: *Heidegger et le nazisme*. Paris, 1987, ill. J. Derrida: *A szellemről* [1987]. Bp., 1995) bemutatja, hogy az állam teremtésének, pontosabban önteremtésének esztétikai inszcénrozása a műalkotás, a nemzeti identitás létrejötte vagy önmagára találása és a politikai alkotás közötti organisztikus egységet előfeltételezi, ami ugyanakkor szükségszerűen igénybe kell, hogy vegyen egy idealizáló imitatív aktust (ebben az esetben a görögség előképét), amelyet ezért a megszülető mű (az állam) autoformatív teremtésének mítosza kell, hogy elleplezzen, vö. Ph. Lacoue-Labarthe: *La fiction du politique*. Paris, 1987, 82–133. A nemzetiszocializmus esztétikájának éppen ezért konstitutív eleme (amint azt pl. Riefenstahl filmjei demonstrálják) a műalkotás

zárult, független esztétikai forma feltételezett szabadságának dekonstruktív példázatai Kleistnél (így a műalkotást imitáló tövishúzó fiú, illetve a marionettfigurák önreferens tánca) de Man sokrétű s alighanem több mint egy irányba mutató olvasatában a nyelvi önreferencia lehetőségét is hiteltelenítik: a nyelv szükségszerű referenciális funkciója itt a másik irányból vág vissza, amennyiben a jelölő önreferens fenomenalizmusában egyrészt a referenciális félreolvasás szükségszerűségét („jelölt és jelöllet [signified and referent], a színpadi és az utcai erőszak” azonosítását), másrészt – a tanulmány emlékezetes zárlatában – a jelölő materialitásának fenyegetését azonosítja.²²

Az esztétikai fenomenalizmus, amely a „Schein” által biztosított morális szabadság dimenzióiban tenné lehetővé a realitás formálását, de Man kritikája szerint éppúgy egy téves nyelvi modellen alapul tehát, mint az irodalom vagy a filozófiai diskurzus közvetlen politikai hatékonyságának és felelősségének különféle konstrukciói. Mindazonáltal az *Esztétikai ideológia* tanulmányaiban világosan kirajzolódik egy valóban jogos és kritikai politikai potenciál lehetősége: mint azt a *Hegel a fenségesről* c. tanulmány nyitányában Derrida példája sugallja,²³ pontosan az esztétika exkluzív mechanizmusai gátolják meg a politikailag effektív teoretizálást, amire a de Man-i ideológiakritika Hegel-értelmezései éppen az esztétikai elmélet episztemológiai és kritikai hatékonyságának helyreállításával igyekeznek példát nyújtani. Aligha kell különösebb magyarázat annak belátásához, hogy ez a kritikai munka (többek közt diskurzus és cselekvés lehetséges összekapcsolódásának kritikai vizsgálata,²⁴ vagyis pontosan az, amit az *Esztétikai ideológiában* de Man megvalósítani látszik) éppen az esztétika elméleti diskurzusára irányul, amennyiben az abban feltáruló kapcsolódás a politikai cselekvés dimenziójához (amely nagyon távol áll attól, amit *A műalkotás a technikai sokszorosítás korában* a politika esztétizálásaként ítél el, de – a marxista kritika iránti minden affinitása ellenére – nem egészen azonos a művészet

erőteljes plaszticitása, ami viszont szükségszerűen a jelölő felfokozott, csábító fenomenalizmusát implicálja: nem egészen mellékes, hogy de Man háborús évekbeli kritikáiban szintén gyakran előkerül, az irodalom és képzőművészetek között implikált párhuzamban, a plaszticitás eszménye (l. erről P. Morrison: *The Poetics of Fascism*. New York, 1996, 122.), amelyet az *Esztétikai ideológia* szerzője majd egyértelműen elvet, l. de Man: *Hegel a fenségesről* = Uő: i. m., 105–106.

Mindemellett, bármily erőteljesen is demonstrálja Chase az „esztétikai állam” fikciójának (s implicit módon, de Man korábbi tévhiteinek) kritikáját mint a Kleist-esszé olvasásteljesítményét, némiképp nyugtalanítóan marad hátra annak kérdése, hogy vajon a jelölő materialitásának performanciája – amint azt a rousseau-i *Vallomások* elemzése megmutathatta – nem képes-e mégis kijátszani a retorikai olvasás ideológiakritikai éberségét? A „színpadi és az utcai erőszak” közötti döntés lehetősége strukturálisan ugyan nem teljesen azonos az egyszerre „fikcionális diskurzusként és empirikus eseményként” létező tapasztalat bonyodalmaival, mégsem egészen világos, hogy az olvasás ez utóbbi esetben miért nem juthat „helyes” döntéshez, ha a Kleist-szöveg példája ezt a lehetőséget hangsúlyosan tételezi. A „minden jelöléstől szabadon” létező fikció (de Man 1999, 394.) fikcionális állapotának problémája ugyanis a jelölt és a referens közötti különbségtételben is jelen kell, hogy legyen (mi másra telepedhetne rá a tiszta „esztétikai formalizmus” fenomenalizmusa?), ám a Kleist-esszében de Man nem számol evvel a lehetőséggel.

²² de Man: *Esztétikai formalizálás*, 92. (*Aesthetic Formalization* = Uő 1984, 280.). A kérdés egy másik aspektusához vö. még Bevezetés = H. R. Jauss: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Bp., 1999², 428.

²³ de Man: *Hegel a fenségesről*, 99–100.

²⁴ Uo., 100.

politizálásával sem²⁵) éppen a művészet nem-exkluzív felfogása felé mutató kritikai vizsgálódás szükségletében rejlik. Amikor de Man arra a következtetésre jut, miszerint Hegel *Esztétikájának* „próza diskurzusa a művészetről” politikailag legitimnek mondható, amennyiben valamely jogtalanul „bitorolt (usurped [!]) autoritás” aláásásaként valósul meg (nem itt döntendő el annak kérdése, hogy e megfogalmazás rendelkezik-e antiszemita felhanggal) s mint ilyen, kritikai, ezt avval igazolja, hogy ez a diskurzus „inkább a trópus, semmint a reprezentáció diskurzusa”.²⁶ A trópus látszólag cselekvésképtelen és (referenciális) hatalomtól megfosztott diskurzusa („A költők, filozófusok és olvasók csak akkor veszítik el politikai befolyásukat, ha a hatalom és irányítás bitorlóivá válnak.”²⁷) éppen a trópus és a referencia közötti különbségtétel fenntartásából vagy visszaírásából nyeri politikai hatékonyságát, amely különbségtétel (pl. „a színpadi és utcai erőszak között”) de Mannál köztudottan az „olvasás” jelenlétét bizonyítja.²⁸ Az olvasás implicit politikai hatékonyságáról volna szó tehát, mint az egyetlen olyan – politikailag „legitim” – lehetőségéről, amely engedélyezi az elméleti diskurzus valamiféle – még ha jellegéből adódóan inkább passzív, illetve a rezisztencia fogalmában körülírható – viszonyulását a cselekvés világához.²⁹ Ez a kritikai-politikai olvasás nyilvánul meg, ezúttal a politikai cselekvés történeti síkjára vetítve, de Man kései Benjamin-tanulmányában, amely a szent és profán – amúgy éppen Hegel „fenséges”-fogalmában szintén érzékelt³⁰ – szétválásában lokalizálja a „politikai” és a költői („poétikai”) nyelv azon közös vonását, hogy a messianisztikus jelentés vagy a „tisztá nyelv” egyaránt fiktív eszményeinek, mindenfajta dialektikának és teleológiának kritikai lebontásában teszik hozzáférhetővé a történelem „politikai aspektusát”, amely – aligha váratlan módon – ismét a nyelv retorikai természetéből ered.³¹ Vagyis: a politikai cselekvés ebben az aspektusban is annak a szétválásnak a diskurzív rendszerekbe való visszaírásában jelenik meg, amelyet az olvasás (akár mint politika) trópus és referens, illetve kogníció és performancia sajátos „viszonyában” érhet tetten.

Ez a mintázat (az olvasás mint legitim politikai eszköz az esztétikai erőszakos politizálásának leleplezéséhez) különös megvilágításba kerül Paul de Man fiatalkori újságírói munkásságának 1987-es, tehát évekkel de Man halálát követő felfedezése által. Mint köztudott, a de Man életművének szentelt értekezését előkészítő belga kutató, Ortwin de

²⁵ L. W. Benjamin: *Gesammelte Schriften* I/2. Frankfurt, 1991, 467–469. A de Man-szakirodalom több helyen megtalálható, ugyanakkor különösebb bizonyítás nélkül megfogalmazott sejtése szerint az *Esztétikai ideológia* egész koncepciója és fogalma Benjamin jelzett argumentációjához kapcsolódik.

²⁶ de Man: i. m., 116. (*Aesthetic Ideology*. Minneapolis/London, 1996, 118.)

²⁷ Uo., 117.

²⁸ de Man: *Esztétikai formalizálás*, uo.

²⁹ „Az irodalom távolról sem tekinthető a politikai elfojtásának, ahogy azt Althusser gondolja, hanem arra ítéltetett, hogy maga legyen az igazán politikai beszédmód”, írja de Man egy helyen (Uő 1999, 212.). Christoph Menkét, aki az olvasás de Man-i koncepcióját, nem egészen pontosan, az „irodalmi olvasás” privilegizálásaként jellemzi, ez a tévesztés arra a megállapításra juttatja, miszerint az ideológiakritika politikai fegyvere de Mannál túlságosan szűkítő módon az irodalom kiváltsága maradna (l. Ch. Menke: „Unglückliches Bewusstsein” = de Man: *Die Ideologie des Ästhetischen*. Frankfurt, 1993, 293–295.)

³⁰ Vö. Uő: Hegel a fenségesről, 105–113.

³¹ L. de Man: Walter Benjamin *A műfordító feladata* című írásáról = *Átváltozások* 1994/2, 79–80.

Graef bukkant arra a kétszázas nagyságrendű újságcikkre, amelyek de Man aláírásával kollaboránsnak nevezhető belgiumi lapokban jelentek meg, 1940 és 1942 között, azaz a német fennhatóság ideje alatt. De Man pályájának kezdeti (s valójában csak e felfedezések után szisztematikusan feltárt) szakasza tehát egy vitatott koherenciájú esztétikai nézetrendszert kifejező, két esetben kifejezetten a megszállók antiszemita diskurzusával érintkező vagy azt idéző, alapvetően azonban napi kritikai feladatokat teljesítő (s olykor túlteljesítő) korpuszban jelent meg, új fénybe állítva a dekonstrukció „politikájának” kérdését. Az az évekig elhúzódó, indulatos vita, amelyet de Graef felfedezései (pontosabban ezek közhírré tétele a sajtóban, amit 1987 végén a New York Times kezdeményezett) kiváltottak, a szövegértelmezés beláthatatlan távlatokat felnyitó, ugyanakkor alapvetően erőteljesen redundáns tömegét vonta maga után: ez az egzegetikai excesszus, amely különösen hírlapkritikáknál meglehetősen szokatlan, ha nem is példa nélküli, nem is annyira azt a húszas éveinek elején járó ifjú újságírókat állította a középpontba, aki de Man volt, sőt még csak nem is a korszak legnagyobb hatású irodalomtudósát, akivé az egykori kollaboráns kritikus Amerikában lett, hanem egyrészt a kettő közötti ideológiai folytonosság (alapvetően tudomány- és egyetempolitikai törekvéseket és küzdelmeket leplező) kérdését, illetve azt a nem kevésbé etikai és politikai problémát, ami abból fakadt (s az igazi szövegértelmezői „bravúrok” ebben az összefüggésben jelentkeztek), hogy de Man életében, ha sejtetőleg nem is teljesen, mindvégig hallgatott kétes pályakezdéséről. A probléma alapvetően tehát a tettek etikai és politikai világának problémájaként jelentkezett tehát, amit pontosan jelez, hogy a kérdéskör megjelenítését az együttműködés, idézés, azonosulás, ellenállás, vallomás, büntudat, hazugság, titok, megtagadás, folytatás, hallgatás stb. fogalmi hálózata határozta meg. Egyszerűbben szólva, különösen a szélesebb (a nagy lapok kultúrrovatai által megszólított) közönség számára, nem a cikkek tartalmi összefüggései, állításai, hanem az ezek által végrehajtottnak látszó, politikai értékkel felruházható tettek képezték a vita tárgyát: az olvasás helyett tehát inkább a morális vagy politikai cselekvés performatív dimenziója. Nem véletlen, hogy a magukat (okkal) megtámadottnak vagy éppen halott mesterük által elárultnak érző, dekonstrukciós iskolaként azonosított értekezők (de Man egykori barátai, tanítványai, tágabb értelemben mindenki, aki bizonyos irodalomelméleti előfeltételek mentén végezte a munkáját) éppen az „olvasás”, (az újonnan felfedezett korai és az ismert kései) de Man-szövegek elemzésének fegyverével reagáltak, nyilvánvalóan az olvasás éppen de Mantól megtanult kritikai-politikai teljesítményével közelítve a megnyílt politikai és morális dimenzióhoz, sok esetben azonban annak legelemibb referenciális konstellációit is súlyosan eltorzítva. Mindez mintha éppen a kései de Man, a szövegek és a tettek szétválásának szükségszerűségét igazolná, ám nem feledhető, hogy ebben az összefüggésben ez az állítás maga sem menekül meg a tettként való azonosítás lehetőségétől, amennyiben szükségszerűen de Man (ön)felmentését implicálja. Éppen ezért érdemes viszont egyaránt figyelmet szentelni annak, hogy valójában mit mondanak az inkriminált szövegek, illetve – mint performatív aktusok – miféle stratégiát valósítanak meg, még akkor is, ha – mint azt számos oldalról meg is világították – sem az argumentáció, sem az állítások szintjén nem nevezhetők különösebben eredetinek (noha, persze, ez sem ilyen egyszerű).

Minthogy a vonatkozó szakirodalom, ahogy mondani szokás, mindent és mindennek az ellenkezőjét elmondta már de Man zsurnalisztikai munkásságáról (is), kiterjedt ismer-

tetés helyett célszerű a jelen gondolatmenet középpontjában álló probléma, a szavak, szövegek és a tettek világa közötti átmenet szempontjából kiemelhető három alapvető összefüggést felidézni. Elsőként, az 1988-ban faksimile kiadásban hozzáférhetővé tett korpusz azon visszatérő sajátossága tűnik fel, hogy az ifjú de Man az irodalom, illetve a művészet „autonómiájának” lehetőségeit és határait kutatja, amire kézenfekvő alkalmat nyújt számára a közvetlen politikai környezet, amelynek az aktuális irodalmi folyamatokra gyakorolt hatása lényegében a kritikus legfőbb problémája. Ez egyfelől természetesen a zsurnalisztikus („napi”) kritika műfaji sajátossága (a napi kritika lényegében a politikai és a nyelvi realitás közötti kölcsönhatás műfaji allegóriájának nevezhető, abban az értelemben is, hogy de Man – kései – érvrendszerében olyasvalamit reprezentálna, ami maga lehetetlen, mégis szembeötlő az a kitartás, amivel de Man újra és újra visszatér arra a kérdésre, hogy egyfelől (a kettő nem ugyanaz) miként reagál a születő francia (és belgiumi) irodalom a németekkel szembeni vereségre, másfelől, miben áll ez utóbbi hatása az irodalomra (ez a kérdés nyilván nem csak aktuális jelentőséggel bír a már ekkor is szívesen teoretizáló de Man számára, sokkal inkább a történelmi helyzet teremt alkalmat egy nagy horderejűnek látszó kérdés mérlegelésére). Amit de Man hol az aktuális háborúnak, hol „forradalomnak”, hol (talán még rosszabbul csengő, a kései de Man számára egészen más értelemben fontos) kifejezéssel „eseményeknek” (événements) nevez, egyfelől aktuális és meglehetősen pragmatikus kérdéseket hív elő, másfelől pedig a (politikai) realitás nagy horderejű változásainak a szellemi életre gyakorolt hatásában rejlő dilemmát. Ennek megfelelően a válasz is rendre kétféle: az ellenőrzött lap ifjú kritikusa megnyugvással állapítja meg azt, hogy a megszállók nem avatkoznak be az irodalom ügyeibe,³² rendre a fasiszta kultúrpolitikáról szerzett pozitív benyomásokkal távozik a brüsszeli Olasz Kultúra Házának különféle rendezvényeiről, s miközben – bár az ellentmondás nem teljes – ismételtén megállapítani kényszerül, hogy a francia irodalom folytonosságát a háború (mint politikai vagy történelmi esemény) nem befolyásolja,³³ folyamatosan azon töpreng, hogy miként válaszol a legyőzött francia kultúra a „forradalom” kihívásaira, illetve mely szellemi tévutak vezethettek a vereséghez. Nagy leegyszerűsítéssel a tapasztalat mint „fikcionális diskurzus” és mint „empirikus esemény”, de akár a teória és a zsurnalizmus közötti feszültség jelentkezik ezekben a helyzetképekben, amennyiben a kritikus (már ekkor is határozott argumentációs stílusának némiképp ellentmondóan) nem jut végleges döntésre a szellemi és politikai folyamatok összetartozásának lehetőségét illetően. Noha – egyfelől – elutasítja az apolitikus esztétizmust,³⁴ másfelől folyamatosan figyelmeztet az irodalom autonóm létére, saját (elsősorban a műfaji fejlődésben tettenérhető) törvényeire, amelyeket a kritikának gondosan le kell határolna akár a morális ítéletek rendjétől is.³⁵ Ez az autonómia ugyanakkor szembeötlően organisztikus mintát ölt,³⁶ ami, mint azt

³² Uő: *Témoignages sur la guerre en France* = Uő: *Wartime Journalism 1939–1943*. Lincoln, 1988, 55.

³³ Pl.: Uő: *Bilan d’une année* = uo., 149.; *La littérature française devant les événements* = uo., 187.

³⁴ L. erről J. Brenkman: *Fascist Commitments* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 24.

³⁵ Vö. Uő: *Sur les possibilités de la critique* = Uő: i. m., 168. Erről l. bővebben H.-J. Frey: *Literature, Ideology* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 185–188.

³⁶ Ami de Man irodalom- és kultúrafelfogását a kollaborációval még nem gyanúsítható, legkorábbi írásaitól kezdve meghatározza a háború éveiben, ennek kontextusairól pl. J. Derrida: *Like the Sound of the Sea Deep Within a Shell* = uo., 134–135.

a fiatal de Man „esztétikájának” más komponensei elárulják, közvetlen átjárást tesz lehetővé e látszólag „autonóm” szféra és a fizikai valóság bizonyos meghatározottságai között.

Az átjárást, amint azt e kritikai írások eszmerendszerének másik fontos csomópontja első pillantásra elárulja, valójában egy sajátos determinizmus biztosítja, amely – mint az minden kommentátor számára azonnal nyilvánvaló – az esztétikai nacionalizmus képletében jelentkezik. Mondhatni, az irodalom autonómiájának imént jelzett kétértelmősége ebben az ideologikus formációban oldódik fel, amely szinte mindegyik nagyobb lélegzetvételű kritikában szerephez jut. De Man ekkori irodalomfelfogásának antiindividualizmusa³⁷ éppúgy ennek az ideológiának az egyik megjelenési formája, mint – jóval gyakrabban – az a nemzetkarakterológiai nézőpont, amely a német hódítás empirikus eseményét a szellemi folyamatok síkjára transzponálja: az „interkulturális” hatásfolyamatok és háborúk itt a hideg, részvétlen, világos és racionális pszichológiai elemzés hagyománya által meghatározott francia és a belső világot megnyilvánító, az őszinteségre, a közösségre, mítoszra és morális problémákra épülő német tradíció között zajlanak,³⁸ ami némiképp formalizálva a felszín és a mély, a „forma” és a „tartalom” princípiumainak konfliktusaként is magyarázható, ahol – későbbi önmagával ellentétben – de Man szimpátiája inkább az utóbbiaké (noha, s ez kulcsfontosságú lehet, ez a szimpátia nem „német”, hanem „francia”, vagy „flamand” szemszögből fogalmazódik meg!). A valóban modern irodalom különböző fejleményeit de Man nem kíséri általánosan ellenszenvvel, ám bizonyos téves irányokat épp e nemzeti meghatározottságok megtagadásával magyaráz, így kapcsolódik pl. a német expresszionizmust dekadensként elítélő nemzetiszocialista szólamhoz (ami franciául még – ártatlanabban – „décadence”-ként jelenik meg, azt az egyik flamand nyelvű cikkben előforduló „ontaarding” világosan az „Entartung”-nak felelteti meg³⁹): a túlhajtott absztrakció, a torzítások révén karikatúrisztikussá tett reazlimus stb. mint olyan technikák, amelyek eltérítik az irodalom fejlődését a maga organiztikus törvényeitől, a faji tipológiában természetesen a „zsidó” fogalmában nyerik el a párhuzamukat,⁴⁰ ugyanakkor hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy ezek a jegyek nem határolhatók le világosan azoktól, amelyek a „francia” kulturális identitást jelenítik meg. Sokkal inkább arról van szó, hogy aminek van helye egy kultúra hagyományában, az bomlasztó hatással van egy másikban s talán pontosan ezt a bomlasztó hatást veszik célba az elhíresült antiszemita hangvételű kijelentések. Vagyis, s ez teljesen konzekvens az esztétikai nacionalizmus ideológiája szerint, még ha ezt de Man nyíltan nem is fejt ki (bár – a fordítás dilemmáját tárgyalva – több helyen érinti a kérdést⁴¹), ebben a értelemben éppen a partikuláris nemzeti identitások találkozása a felelős az irodalom („autonóm”) világait érő fenyegetésekért.

³⁷ L. pl. de Man: La littérature française devant les événements, uo.

³⁸ Vö. pl. Uő: Regards sur l'Allemagne = Uő: i. m., 126.; Le destin de la Flandre = uo., 139.; Introduction à la littérature allemande contemporaine = uo., 200.; Contemporary Trends in French Literature = uo., 305. De Man esztétikai nacionalizmusának részletesebb jellemzéséhez vö. S. H. Krueger: Opting to Know = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 301–305.; J. S. Librett: From the Authority of Appropriate (De)form(ation) to- = uo., 315.; H. Rapaport: De Man Ce Soir = uo., 358–359.; S. Weber: The Monument Disfigured = uo., 408–409.

³⁹ de Man: Un roman allemand = Uő: i. m., 145.; Blik op de huidige Duitse romanliteratuur = uo., 323. (A View on Contemporary German Fiction = uo., 325.)

⁴⁰ L. Uő: Les Juifs dans la Littérature actuelle = uo., 45.; A View on Contemporary German Fiction, uo.

⁴¹ Uő: Deux romans germaniques = uo.; Romans Allemands = uo., 194.

A helyzet persze csak formálisan ez, hiszen a nagy vereség után de Man épp a felfordult világrendben (értve ezalatt az új német hegemoniát) látja pl. a francia kultúra, de alapvetően az európai kultúra (szívében persze a némettel) megújulásának esélyeit s ennyiben a kulturális közvetítésnek éppenhogy volna helye, noha ez leggyakrabban irreverzibilis formában (tehát: az önmagára találó német kultúra hatásaként) jelenik csak meg. Európa, az európai identitás kulturális megújulása (s mindez, az Európai Unió aktuális önlegitimációs ideológiájára gondolva, manapság igen zavarba ejtő lehet) egy új típusú, párhuzamos nacionalizmusokra épülő („nationalisme [...] complémentaire”) formációt ígér,⁴² amelyet de Man éppen a – „francia” típusú – exkluzív nacionalizmus meghaladásaként ünnepel. Az ily módon felvillantott egység (amelynek nyelvi modelljét közelítőleg a felszín és a mély, forma és tartalom Uniója képezi) két jellegzetes fenoménban jelenik meg e kritikák diskurzusában: az egyik az ekkortájt Heidegger számára is fontos Ernst Jünger,⁴³ akinek munkáiról de Man rendszeresen beszámol és akiben – Rilke után (!) – a német és a francia szellem szétválásának meghaladását látja, a másik pedig, s ez különösen jelentésszerű, a flamand nemzeti identitás. De Man, aki – a két kollaboráns lapot megelőzően – balliberális irányvételű egyetemi lapok munkatársaként írta első cikkeit, eredetileg a flamand neutralizmus híve volt, sőt később is többször kifejti abbéli félelmét, hogy a csodált német kultúra (Flandriának a Harmadik Birodalomba való teljes becsatlakoztatása esetén) elnyelheti a specifikusan flamand identitást, amely pl. közelebb áll a felszín és a plaszticitás esztétikai elvéhez, mint a német kultúra, ugyanakkor realistább és kevésbé absztrakt a franciánál.⁴⁴

Mint kritikáinak narrátoráé ugyanakkor, de Man nézőpontja nem kapcsolódik konzekvensen sem „saját” nemzeti identitásához, sem a két nagy európai szomszédéhoz. A szakirodalomban a szövegekre, illetve visszaemlékezésekre hivatkozva többen is meggyőzően vitatják, hogy a kritikus német kultúra iránti csodálatából egyértelműen következtetni lehetne a „német” kötődésekre.⁴⁵ Ehhez az is hozzáfűzhető, hogy a *Le Soir* című lapba írt, francia nyelvű írások kiindulópontját rendre a „francia” irodalom vereség utáni helyzetének kérdésköre szolgáltatja (a német tárgyú recenziókban is), a *Het Vlaamsche Land*ban publikált néhány – flamand nyelvű – írás pedig egy „flamand” nézőpontot inszeníroz. Részint téves volna azonban azt a – némiképp felmentő – következtetést le-

⁴² Vö. pl. Uő: *L'Exposition « Histoire d'Allemagne » au Cinquantenaire* = uo.; *Le problème Française* = uo., 226.; *Art as Mirror of the Essence of Nations* = uo.; *A Great Writer* = uo.

⁴³ L. uo. Vö. még ehhez L. Waters: *Introduction* = de Man 1989, xxvii–xxviii.

⁴⁴ Vö. de Man: *La destin de la Flandre*. Az *Esztétikai ideológia* Kant-tanulmányainak a nemzet-karakterológiára tett parodisztikus hivatkozásai legalábbis felidéznek ezt az írást: *Fenomenalitás és materialitás Kantnál*, 73.; *Kant materializmusa* = uo., 124–126., vö. továbbá *Criticism and Crisis = Blindness and Insight*. London, 1983², 5., 15–16. Megemlítené egyébként, hogy a flamand neutralizmus vagy legalábbis részleges önállóság elve egyáltalán nem választja el de Man-t a korszak flamand nacionalista programjaitól, amennyiben ezek – ugyanígy a német Birodalomba való beolvadás veszélyétől tartva – hasonló álláspontból mondtak le a Belgiumból való teljes kiválásról, vö. Brenkman: i. m., 30., ill. Uő – J. D. Law: *Resetting the Agenda = Critical Inquiry* 1989/3–4, 808.

⁴⁵ Vö. pl. R. Gasché: *The Wild Card of Reading*. Cambridge/London, 1998, 247.; E. Colinet: *Paul de Man and the Cercle du Libre Examen* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 429–430. Ellentétes álláspontként l. pl. Goodhart, 232.

vonni, hogy a fent felvázolt kulturális nemzetkarakterológia a már ekkor négy nyelvet birtokló de Man számára a kultúrák nyelvi meghatározottságának aberráns figurációjaként működne: az identitást ezekben az írásokban inkább a nemzet vagy a faj („bloed en bodem”, ahogyan a már többször hivatkozott Jünger-kritika végén olvasható⁴⁶) jeleníti meg, mint a nyelv, de még inkább a kettő organikus egysége, amint azt – az „Entartung” lát-leletei mellett – a fordítások példája jelezheti, amennyiben a fordíthatóság fokozatait ezekben az írásokban – nem teljes összhangban az akkortájt korszerű fordításelméleti előfeltevésekkel pl. Valérynél vagy Kosztolányinál – nem a nyelvi bonyolultság, hanem kizárólag az eredeti mű nemzeti tradíciójához való odatartozásának foka határozza meg. Az identitás alakzata tehát, bár a hivatalos náci ideológiánál⁴⁷ kevésbé vulgáris, kevésbé konzekvens és kevésbé egyértelműbb formában, a nemzet vagy – helyenként – a faj, amely itt – ismét csak a náci kultúrideológiára emlékeztető módon – a nemzet identitását létrehozó vagy kinyilvánító autoformatív kulturális praxis szükségszerű feltétele. Ehhez pedig az is hozzátartozik, hogy a nemzeti identitás öfenntartásának egyik leghatékonyabb narratív ábrázolása a „történelem”, amely az organicisztikus esztétikai koncepcióba illeszkedő autotelikus törvényszerűségként jelenik meg de Man írásaiban.

De Man két cikkben is tárgyalja René Lalou *Histoire de la Littérature Française contemporaine* c. munkáját,⁴⁸ ez alkalomból mintegy leckéket adva önmagának az irodalomtörténet elméletéből: a kritika, annak érdekében, hogy meghaladhassa a múltó, partikuláris ítéletalkotás kétes érvényességét (vagyis, tulajdonképpen: a napi zsrnálkritikát), a jelenben alkotott ítéletek történeti meghatározottságaira kell, hogy támaszkodjon, ezeket azonban az irodalom történeti birodalmának saját törvényei szabják meg. Az irodalom (fél)autonóm karaktere, történeti vetületben, a műfajok fejlődési törvényeiben jelentkezik, amelyek nem minden esetben felelnek meg a történelem alakulásáról alkotott nem-irodalmi fogalmaknak, amint azt de Man másutt is felveti, pl. az irodalmi korszakok vagy mozgalmak elnevezései és más eszmélet-történeti kategóriák közötti összeegyeztethetőség problémájaként.⁴⁹ Lalou munkájának azon sajátossága, hogy az, különösen a jelenkor felé közelítve nagy áramlatok és összefüggések helyett a francia irodalom aktuális jelenségeinek kaotikus, rendezetlen képét nyújtja, de Man szerint abból a hiányosságból fakad, hogy a szerző képtelen olyan vezérelvet találni, amely az irodalom alakulástörténetének folytonosságát biztosítaná: olyan, nem esetleges és tartós jelenségeket, amelyek lehetővé tennék a nagy történeti összefüggések kirajzolódását. A kritikus (későbbi írásai felől nézve igen-

⁴⁶ de Man: Een groot schrijver = Uő 1988, 320. L. ehhez még: P. Kamuf: Impositions = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 257.

⁴⁷ Vö. elsősorban Lacoue-Labarthe és Jean-Luc Nancy elemzéseivel: Lacoue-Labarthe, 138–139.; ill. Uő – J.-L. Nancy: The Nazi Myth = Critical Inquiry 1990/1–2. Utóbbi elemzés bármennyire konzekvens és meggyőző, mégis felmerül a kérdés: azzal, hogy a szerzők az „identitás” (politizált) fogalmát specifikusan német problémaként kifejtve a rasszizmust törvényszerűen „a totalitárizmus német alakzataként” azonosítják, nem ismétlik-e meg azt a nemzetkarakterológiai allegóriát, amelyet lelepleznek? A problémához l. még Waters: i. m., xxvi.

⁴⁸ de Man: Un Histoire de la Littérature Française contemporaine = Uő: i. m.; Criticism and Literary History = uo.

⁴⁹ Uő: „Notes Pour Comprendre Le Siècle” = uo., 171.

csak jelentésszerű⁵⁰) ellenpéldával is szolgál, Marcel Raymond *De Baudelaire au Surréalisme* c. nagyhatású munkájára hivatkozva, amely – a „művi leegyszerűsítések” veszélyével is szembenézve – képes feltárni a francia költészettörténet nagy törvényszerűségeit, amelyeket (mint „a kreatív formák fokozatos kibomlását és virágzását”) – s ez fontos lehet – „még a leginkább sokkoló események – háborúk és forradalmak – sem mindig képesek feltartóztatni vagy ösztönözni”. De Man, a cikkek túlnyomó többségében, valóban arra az álláspontra helyezkedik, hogy az irodalmi, sőt, általában a történeti folyamatok organiztikus-ciklikus alakulását, kontinuitását még e leginkább felforgatónak tűnő események sem törhetik meg: a szürrealizmus fejleményeit szemlélve elégedetten nyugtázza, hogy – pusztán formai újításaitól eltekintve – még ez a költői „forradalom” sem lép ki a romantikus irodalom nagy hagyományából,⁵¹ míg másuttam mellett érvel, hogy a nagy történeti cezúrák valójában csupán az eseményektől kellő távolságot venni képtelen s így magát a „történelmet” félreismerő kortárs szemlélő számára jelentkeznek ilyenként: pl. a két nagy háború közötti minden látszólagos különbség ellenére, „l’histoire ignore les brutales ruptures de continuité”.⁵² Ez a történelemszemlélet konzervatívnak nevezhető, s joggal tételezhető – az összevetés minden nehézsége ellenére – , hogy legalábbis ebben az egy összefüggésben aligha állítható, hogy de Man felfogása sokat változott volna a későbbiek folyamán: a „modernség” fogalma ellen állást foglalt tanulmányai a 70-es évek elején emlékeztet elemzésekben vázolták fel a modernizmus elvi képtelenségét arra, hogy elszakadjon az irodalom (itt már nem organiztikus mintázatú) történeti kontinuitásától, sőt éppen a modernizmus tartós igényében azonosítják e kontinuitás biztosítékát.⁵³ Amikor Frank Lentricchia, az *Irodalomtörténet és irodalmi modernség* c. esszé sajátos logikáját elemelve, de Man történelemképének passzív, „kvietisztikus” karakterére helyezte a hangsúlyt,⁵⁴ lényegében erre az összefüggésre is támaszkodhatott volna: az irodalom történetileg is autonóm világa nem tűr beavatkozást, s e tézis ennyiben mintha előre is vetítené a kései de Man szkepszisét a diszkurzív és az etikai-politikai szférák közötti átjárhatóságot illetően. Csakhogy, amint arra a nemzeti irodalom és a nemzeti sors közötti organiztikus összefüggés is emlékeztethet, az ifjú kritikus diskurzusába ez az átjárás azonban mégiscsak visszaszüremkedik,⁵⁵ méghozzá a történeti szükségszerűség képzetében, amely, minden ellenállást megtörve, rákényszeríti személyfeletti törvényeit a gondolkodás és cselekvés világára egyaránt.⁵⁶ Ez a kényszer, amelyet gyakran a – későbbi, angol nyelvű tanulmányaiban is fontos, bár másként szituált⁵⁷ – „imposition” kifejezéssel jelenít meg, lényeg-

⁵⁰ L. a *Blindness and Insight* igen kritikus hivatkozásait, különösen: Uő: *Lyric and Modernity* = Uő 1983², 171.

⁵¹ Uő: A propos de la revue « Messages » = Uő 1988

⁵² Uő: *Le Testament Politique de Richelieu* = uo., 135.

⁵³ Uő: *Irodalomtörténet és irodalmi modernség* = Uő 2002, 94–96.; *Lyric and Modernity*, 182–186.

⁵⁴ F. Lentricchia: *Criticism and Social Change*. Chicago/London, 1983, 42–51.

⁵⁵ De Man álláspontjának kettősségét tételezi az irodalom autonómiájával kapcsolatban A. Y. Kaplan: *Paul de Man, Le Soir, and the Francophone Collaboration* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 270–277.

⁵⁶ A történelem ilyenét elgondolása részint legalábbis szintén Hendrik de Man hatására mutat vissza, l. ehhez G. H. Hartman: *Judging Paul de Man* = Uő: *Minor Prophecies*. Cambridge/London, 1991, 140–141.

⁵⁷ Vö. pl. de Man: *Shelley Disfigured*, 117.

gében az ifjú de Man politikai attitűdjének sajátos legitimációjaként is felfogható: ha a történelem a maga autonóm törvényei szerint cselekszik, akkor a „kollaboráció” lényegében az egyetlen, el nem vakított reakciónak nevezhető.⁵⁸ A „történelem” öntörvényű mozgásának felel meg az a „realizmus”, amelynek princípiumát az ifjú de Man esztétikai nézeteiben éppúgy érvényesíti, mint ahogy argumentációs technikájában is a legfőbb hivatkozási pontként használja (ezt sugallhatja pl. a téves, „vulgáris” nézetekkel szembe forduló érveket rendre bevezető „en réalité” fordulat gyakorisága). Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy – amint arra a kérdést a „kollaboráció” és „realizmus” fogalmi közötti kapcsolat Sartre-i elemzéséből kiindulva vizsgáló Werner Hamacher felhívja a figyelmet⁵⁹ – a történelmi fejlemények „realista” szemléletének valójában az olyan empirikus effektusokat kell a történelem mély törvényszerűségeivel azonosítania, mint – példának okért – a német csapatok hadifőlénnyét, ami aztán megmagyarázhatná akár azt is, hogy de Man hűségesen szemléli a német hatóságok által elfogadott kollaboráns francia irodalom teljesítményeit, noha feltehetőleg egy sokkal köznapibb értelemben vett, szerkesztői „imposition”-nak megfelelően.⁶⁰ Az, ami de Man kritikusi attitűdjét meghatározza (pl. azt, hogy, az irodalom autonómiájának tézisével nem teljesen összeilleszthető módon, folyamatosan a háborús fejlemények és az irodalom összefüggéseire kérdez rá), voltaképpen nem más, mint az irodalomtörténet és a történelem között a felszín alatt mégiscsak megtalált szerves kapcsolat, ami mégis lehetővé teszi annak a politikai fejleménynek az esztétikai igazolását, amelynek önkényét de Man a szellemi világ organiztikus autonómiájának fikciója segítségével a „történelem” törvényszerűségeinek rendszerébe illeszti.⁶¹

⁵⁸ Az ilyen típusú szükségszerűségekre hivatkozó „realizmushoz” vö. Uő: Les livres sur la campagne de Belgique = Uő 1988, 38.; Journal de la France = uo., 253. („la politique de collaboration résulte de la situation présente non comme un idéal désiré par l'ensemble du peuple mais comme un irrésistible nécessité à laquelle nul ne peut échapper”).

⁵⁹ L. Hamacher: Journals, Politics = Uő – Hertz–Keenan (szerk.), 447–450. Hamacher Sartre következő tanulmányára hivatkozik: J.-P. Sartre: Qu'est-ce qu'un collaborateur? = Uő: Situations III. Paris, 1949. A „kollaboráció” fogalmához és problémájához ebben az összefüggésben l. még Waters: Paul de Man = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 398–399., ill. Uő 1989, xxi. A kifejezés jelentésárnyalatairól a kor politikai diskurzusában l. J. Stengers: Paul de Man, a Collaborator? = L. Herman–K. Humbeek–G. Lernout (szerk.): (Dis)continuities. Amsterdam/Antwerpen, 1989, 45–46.

⁶⁰ Vö. ehhez: E. de Bens: Paul de Man and the Collaborationist Press = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), különösen 91–92., Kaplan, 268.; ill. D. Lehman: Signs of the Times. New York, 1991, 172.

⁶¹ Innen nézve meglehetősen komplex feladatnak tűnik annak eldöntése, hogy az *Irodalomtörténet mint irodalmi modernség* nevezetes zárlata („a történelmi tudás alapját nem empirikus tények képezik, hanem írott szövegek, még akkor is, ha ezek a szövegek háborúk és forradalmak maszkjai-val álcázzák magukat” – de Man: Irodalomtörténet és irodalmi modernség, 97.) vajon ironikus, kritikai olvasatát nyújtja-e de Man kollaboráns történelemfelfogásának, vagy éppenséggel ez utóbbi valamiféle maradványának továbbélésére, esetleg de Man rejtett önfelmentésére kellene gyanakodni? A szövegrész mindenesetre értelmezhetőnek tűnik a történelmi esemény közvetlen hozzáférhetetlenségének cáfolataként, az eseménynek a textuális inskripcióra emlékeztető kiszámíthatatlan véletlenszerűségére való hivatkozásként (ami az esemény és következményei közötti diszjunkciót is implikálhatja), de akár a történelem textuális „utóéletének” (a kifejezés de Man-i értelmezését l. Walter Benjamin *A műfordító feladata* című írásáról, 74.) azon elkerülhetetlen implikációjaként is, amelyet de Man másutt (Ellenszegülés az elméletnek, 98.) történelem és in-

Eltekintve természetesen azoktól a nem diszkurzív körülményektől, amelyeket a vita során pro és kontra számtalan módon felhasználtak (a fiatal kritikus anyagi kényszerhelyzete, karrierizmusa, a nagy hatású nagybácsi, Hendrik de Man befolyása stb.), a de Man-i „kollaboráció” lényegében tehát az esztétikai és a politikai olyan konstellációjából nyeri legitimitását, amelynek fő alapjait (az irodalom pszeudoautonómiáját, az esztétikai nacionalizmus előfeltevéseit, illetve a történelem kontinuitásának konzervatív felfogását) a kései de Man ideológiakritikája, hatalmas energiákat mozgósítva, lényegükben kérdőjelezte meg. A probléma így módon az ifjúkori megtévelyedését kiváltó eszmék és teoretikus konstellációk ellen egy életen át hadakozó de Man alakjának kirajzolódásában volna megoldható, a helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű: a kései de Man „olvasáspolitikájának” értelmében ugyanis maga a – dekonstrukcióként végbemenő – olvasás kell hogy elvégezze a kritikai munkát, amely – pl. – felszámolná az írás és a cselekvés világai közötti átmenet ideologikus feltételeit, ezzel azonban (egyfelől) maga is beíródik a cselekvés performatív rendszerébe, ahol (miként az számtalanszor meg is történt) akár az utólagos felmentés gesztusaként is értékelhető volna. Ezenkívül az olvasás, mint ideológiakritika, szétvetheti a szövegek és az általuk végrehajtott tettek egységét, ami különös következményekkel jár(ha)t, különösen a leginkrimináltabb cikkek megítélésében, de, példának okáért, egy ilyen olvasás szükségszerűen feloszlatná az irodalom pszeudoautonómiájának körvonalait az ifjú de Man írásaiban és éppen az irodalom valóságos autonómiájára vonatkozó megállapításokban jelölné ki e szövegek kritikai szubverziójának potenciálját, amely aztán szükségszerűen megbontaná magának a kollaborációnak az ideologikus cselekvéértékét. A leginkább zavarbaejtő ebben a folyamatban az, hogy a referens és trópus közötti különbség helyreállítására alapuló de Man-i ideológiakritika – ebben az összefüggésében legalábbis – implicit módon minden szövegben, amennyiben az valóban a textualitás állapotában jelenik meg, eleve érvényteleníti azt az ideologikus réteget, amelyet egy szöveg hordoz vagy amellyel egyáltalán érintkezik. Az olvasás, ha valóban az, már mindig megkettőzi az ideologikus diskurzust és – lényegében a szöveg textualitásával azonosulva – csak azt képes elítélni, ami mindig olvasásnak tetteti magát, de – noha elkerülhetetlen – sohasem lehet az: a tropológiai szisztéma referencializálását.

A írások ismertetését követő vita során az (érdemben) „olvasók” így nemcsak a nagyobb nyilvánosság elé táruló etikai-politikai értékelés eléggé tagolatlan feltételrendszerét vonták kétségbe, hanem – egyazon lépéssel – a de Man-i kollaboráció „cselekvéértékét” is. A – végtelenül redundáns – vita során persze előtérbe kerültek azok a tények is, amelyek elvileg még különösebb olvasás nélkül, de Man újságírói szerepvállalásának politikai dimenzióját sokszorozták meg (pl. az irodalom autonómiáját esetenként kollaboráns szerzőkkel szemben is védelmébe veszi,⁶² témaválasztása sem korlátozódik minden esetben a német hatóságok által támogatott irodalomra, még a háború éve alatt közreműködik a *Messages* c. szürrealista folyóirat kiadásában, a megtalált kortárs szemtanúk cáfolják de Man feltételezett antiszemitizmusát,⁶³ amely amúgy is „csak” két cikkben nyilvánul meg stb.), ahogyan azt is nehéz volna cáfolni, hogy a szövegek előfeltevérendszer és argu-

terpretáció megkülönböztethetlenségéért ír le. A probléma néhány évvel korábbi, jóval kidolgozottabb, bár talán nem ennyire sarkos kifejtését l. Uő: Wordsworth and Hölderlin = Uő 1984

⁶² Pl. uő: Charles Péguy = Uő 1988; ill. « Notes Pour Comprendre Le Siècle », uo.

⁶³ Vö. Colinet, 430–431.

mentációja nem teljesen koherens (de Man „védői” helyenként már-már parodisztikus gyakorisággal ismételtetik ezt az érvet⁶⁴). A vita bőségesen tanúskodik arról, hogy a kései és korai írások közötti folytonosság kérdésében minden lehetőség szövegszerűen alá-támasztható: a Geoffrey H. Hartman kezdeményezésére elterjedt érv a teljes törést feltételezi, amit megerősíthet maga az *Esztétikai ideológia* egész projektje, mint számos implicit gesztus, kétségtelen viszont az is, hogy – a szintén érzékeltelt stilisztikai és érvelésmódbeli hasonlóságokon túl – az ifjúkori írások teoretikus kérdésfelvetéseinek egy része továbbél a kései, ismert tanulmányokban⁶⁵ (különösen az irodalom paradox autonómiájának problémája, de Man történeti konzervativizmusa, vagy éppen az irodalom és morál összeegyeztethetlensége) és természetesen olyan, rejtett összefüggések is előkerülnek, amelyekben mintegy de Man maga ismeri be képtelenségét a sötét múlttól való megszabadulásra,⁶⁶ illetve – a másik oldalról nézve – igazolja magát (pl. rövid Bahtyin-kommentárjában, ahol a Bahtyin-filológia állására, az állítólagosan kiadatlan kéziratok létrehozott hivatkozást közvetlenül megelőzve, egy Leo Strauss-citátum segítségével az „elnyomott gondolkodók” egyik lehetséges stratégiájaként említi, mint a többszólalás egy változatát, a politikai „double-talk” stratégiáját⁶⁷). A kései de Man sajátos nyelvszemléletében (amelyet gyakran – nem egészen pontosan – a nyelv különös antropomorfizálásával jellemeznek) a nyelv önkényes működését rendre a fizikai erőszak brutális képzetei jelenítik meg, amit az olyan, a mesterben csalódott egykori tanítványok, mint Stanley Corngold, természetesen a kollaboráns logika sajátos továbbéléseként azonosítanak.⁶⁸ Evvel (csak látszólag) szöges ellentétben az, hogy az olvasás a kései de Man diskurzusában gyakran a gyász modalitásában jelenik meg, illetve a gyázmunkához hasonlítottatik – aminek jelentőségére néhány évvel korábban Derrida hívta fel a figyelmet⁶⁹ –, ebben az összefüggésben arra szolgáltat érvet, hogy maga de Man jóvátehetetlen bűnként hordozná a múlt terhét.

⁶⁴ L. pl. a „heterogeneous” kifejezés sűrű ismétlődését Miller TLS-beli írásában: Miller–T. Todorov: *The Heidegger/de Man debates* = TLS 1988-6-17-23.

⁶⁵ Vö. elsősorban Kaplan, 267.; ill. A. Stoekl: *De Man and Guilt* = uo., 377–380.

⁶⁶ L. pl. a *Blindness and Insight* 2. kiadásának előszavát („I am not given to retrospective self-examination and mercifully forget what I have written with the same alacrity I forget bad movies – although, as with bad movies, certain scenes and phrases return at times to embarrass and haunt me like a guilty conscience” – Uő: *Foreword to Revised, Second Edition* = Uő 1983², xii.) vagy azt az interjút, ahol de Man kifejti, hogy sosem volt közömbös a politika és az ideológia problémái iránt (S. Rosso: *An Interview with Paul de Man* = de Man 1986, 121.)

⁶⁷ „Dialogism (...) can, first of all, simply mean double-talk, the necessary obliqueness of any persecuted speech that cannot, at the risk of survival, openly say what it means to say” (de Man: *Dialogue and Dialogism* = Uő 1986, 107.). De Man egyik utolsó, a *Le Soir*-ban közzétett írását egy Hubert Dubois nevű (amúgy feltehetőleg kollaboráns) belga költő *Le Massacre des Innocents* c. művéről (Uő: « *Le Massacre des Innocents* » = Uő 1988) pedig gyakran egyenesen úgy értékeli, mint ahol de Man még a „double-talk” védelméről is lemondva nyilvánítja ki a háború áldozatai iránti részvétét (Dubois-ról ebben az összefüggésben l. Hertz: *More Lurid Figures* = *Diacritics* 1990/3, 17–23.)

⁶⁸ S. Corngold: *On Paul de Man's Collaborationist Writings* = uo., 82–84.; ill. Paul de Man on the *Contingency of Intention* = Herman–Humbrecht–Lernout (szerk.), 33–37.

⁶⁹ Vö. Derrida: *Mémoires*. Bp., 1998, különösen 44–67. Vö. továbbá T. Siebers: *Mourning Becomes Paul de Man* = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 364.

Az olvasás allegóriái már szóba hozott utolsó tanulmánya, a vallomástétel és a mentegetőzés inkább nyelvi, mint morális képtelenségéről a korai szövegek összefüggésében de Man vallomásának elmaradását menti fel vagy magyarázza (erről később bővebben), egyben – de Man más írásaival párhuzamosan – ismét szó és tett szétválásának nyelvi szükségszerűségét megerősítve, amely tétel maga szintén felmentésként, illetve magyarázatként is funkcionálhat. A két, rendre ismétlődő lehetőség azonban, teljesen nyilvánvalóan, egymást tükrözi: az, hogy de Man kései nyelvfelfogása kétes önfelmentésként ítélendő-e el vagy hatékony önkritikaként értelmezendő, ugyanezen nyelvfelfogás melletti vagy elleni állásfoglalás függvénye, ami azt is láthatóvá teszi, hogy mind a korai, mind a kései írások megítélését ebben a vitában – függetlenül a kontinuitás kérdésétől – az határozza meg, hogy a két korpusz egymást teszi olvashatóvá (nagyon gyakorlatias értelemben is: ugyan ki olvasta volna végig az ifjúkori publicisztikát, ha nem léteznének a kései tanulmányok?). Úgy azonban, hogy – a többiek közt de Manól tanult mintázat szerint – a konstelláció minden esetben aszimmetrikus, bár nem azonos módon: míg az ideológiai-kritikai olvasás képes lehet a korai szövegek ideologikus konstrukcióját (infraszövegét⁷⁰) megbontani, textualizálni, heterogenizálni, dekonstruálni, azaz olvashatóvá vagy éppen olvashatatlaná tenni, a kései de Man diskurzusának kritikai olvasata aligha indulhat ki egy – még ha benne esetleg nyomokban felfedezhetőnek is vélt – ideologikus diskurzusból. Aligha véletlen tehát, hogy ez utóbbi esetben leginkább a morális és politikai cselekvés kategóriái határozzák meg a folyamatot (a fő „vádpontok” ennek megfelelően „a dekonstrukció” hatalmi törekvéseire, rejtett autoritativ gesztusaira, szociális passzivitására, és persze de Man hallgatásának amoralitására irányultak). Mindez azt mutatja, hogy olvasás mint politikai aktus csakis az előző esetben lehet hatékony, ugyanakkor korántsem vehető a priori bizonyosra, hogy ez a hatékonyság átvihető a politikai cselekvés világába.

A kérdés legkézenfekvőbb kontrollinstanciáját de Man azon újságcikkei kínálják, amelyekben a (még ha nem is „koherens”⁷¹) antiszemitizmus nyílt jelenléte regisztrálható s amelyek közül az egyik túllép a korábban elemzett aberráns nemzetkarakterológiai esztétika keretein. Ez a cikk (*Les Juifs dans la Littérature actuelle*) – de Man Le Soir-beli pályafutásának elején – egy, a „zsidókérdésnek” szentelt összeállításban jelenik meg, és – amit senki nem mulaszt el megjegyezni – kiindulópontja, az ún. „vulgáris antiszemitizmus” kritikája, lényegében elhatárolja az összeállításban szereplő többi cikktől. A „vulgáris antiszemitizmus” kifejezés persze némiképp megtévesztő, pl. Derridát is zavarba hozza:⁷² logikailag („szintaktikailag”) léteznie kellene ezek szerint egy másik, előkelőbb, kifinomultabb, elfogadható (?) változatnak, Derrida ugyanakkor – arra hivatkozva, hogy e másik lehetőség az írásban nem jelenik meg (hacsak persze nem az ott kifejtettekre vonatkozik) – nem tartja kizárhatónak, hogy a kifejezés minden antiszemitizmus jelzőjeként értendő, ami, ebben az értelemben, ismét az érvezetés elemi logikáját szem előtt tartva, azt kellene, hogy jelentse (bár idáig Derrida sem merészkedik), hogy az, ami de Man aláírása fe-

⁷⁰ Vö. de Man: Antropomorfizmus és trópus a lírában, 393.

⁷¹ O. de Graef: Aspects of the Context of Paul de Man's Earliest Publications = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 112–113.

⁷² L. Derrida: Like the Sound of the Sea Deep Within a Shell, 143. L. ehhez még Gasché, 249–252. A fogalom, amely egyébként Hendrik de Mannál is hangsúlyos szerepet kap, az ifjú de Man kritikai ítéleteiben is rendre (hol nyíltan, hol rejtetten) jelentkezik.

lett olvasható, nem nyilvánít meg semmiféle antiszemitizmust. Akárhogy is, az írás gondolatmenete abban azonosítja a „vulgáris antiszemitizmus” tévedését, hogy a kortárs, dekadensnek és elzsidósodottnak (enjuivé) látott irodalom válságjelenségeit olyan társadalmi-történeti fejleményekből vezeti le (a világháborút követő felfordulásból, amely a zsidók befolyásának növekedésével járt volna), amelyeknek az irodalom (az ifjú de Mannál szokásos módon) ellenáll, amennyiben nem tér el saját, autonóm törvényeitől. Ez – a de Man „védő” interpretációs minta szerint – nem is politikai, hanem elsősorban az irodalom függetlenségéről előadott tétel pusztán, mintegy a cenzúrát kijátszandó, alkalomként használja a megadott tematikát, ami többek közt még ahhoz a lehetőséghez is elvezetne, hogy de Man diskurzusa itt is egyfajta „double-talk” szerint szerveződne.

Az irodalom, amely, ellentétben más területekkel, képes egy idegen erő (a zsidóság) befolyásának ellenállni, az európai kultúra alapvető „egészségéről” tanúskodik, ami – de Man ekkori irodalomkritikai nézeteivel összhangban – közvetlenül abban mutatkozik meg, hogy aktuális fejleménye, a „pszichológiai regény” éppúgy nem szakít a realizmus nagy hagyományával,⁷³ ahogyan a lírában a különféle avantgárd irányzatok sem szakadtak el „ortodox elődjeiktől”. Az írás ugyanakkor – erre számos értelmezője is felhívja a figyelmet – e szerves műfaj történeti fejleményt olyan tipikus (faji?) sajátosságokkal hozza kapcsolatba, amelyek de Mannál a „francia” vagy a „zsidó” karakter sajátjai: intellektualizmus (cérébralité), hűvös távolságtartás az átsajátított eszmékkel szemben is, a világos elemzés képessége stb. Mégis, így de Man, a zsidó írók nem találhatók meg a kortárs európai irodalom élvonalában, amit egyébként egy, a cikkekben többször visszatérő, Huxley egy írásából vett listával ábrázol (amelyből itt, „kivételesen”, kiiktatja Proustot, igaz, szerepelteti Kafkát, és amely távol áll a megszállók kultúrpolitikai kánonjától). Az európai irodalom „egészsége”, amely itt tehát a szerves történeti fejlődésben nyilvánulna meg, nem indokolja az aktuális jelenségek „izolálását” (un phénomène isolée), hiszen szerves kapcsolatban áll azzal, amit gyakran, ám tévesen, zsidó hatásnak látnak. Valójában („en réalité”, „mais la réalité est différent” stb.) azonban, a „zsidó” irodalom képtelen beavatkozni a nagy folyamatokba. Valójában, lehetne hozzátenni, de Man dolgozata itt a kor egy bevett antiszemita kliséjével él, melynek értelmében a „zsidó” valamilyen módon a reális, a szerves európai identitás karikatúrisztikus utánpótlása: hasonló, ám mégis idegen, miként a megnevezett tulajdonságok is elfogadhatók szerves (pl. „francia”) kontextusban, idegen elemként viszont bomlasztóak. De Man argumentációja tehát arra irányul, hogy, szemben azzal, amit „vulgáris antiszemitizmusnak” nevez, bebizonyítsa az azt életben tartó félelmek alaptalanságát. A gondolatmenet kétségkívül komplex: az antiszemitizmus (legalábbis vulgárisan) ugyanis azt implicálná, amit a kései de Man a „szorongás visszatérő stratégiájának”⁷⁴ nevez, az ellenfél alaptalan felnagyítását, s az ezzel való szembeszállás következtében az antiszemitizmus oka fogottságát implicálhatná.⁷⁵ A cikk több elemző által ebben az értelemben redundánsnak tekintett, ám annál elrettentőbb zárlata a zsidók „izolálásának” kérdését érinti (ami ekkor, 1941-ben, az „Endlösung” megszületése előtt, leginkább talán az ún. „Madagaszkár-tervre” vonatkozhat, bár van, aki szerint akár egysze-

⁷³ Ettől némiképp eltérő értelmezésként I. R. Klein: DeMan's Resistances = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 292.

⁷⁴ de Man: Ellenszegülés az elméletnek, 99.

⁷⁵ Vö. pl. Weber, 417.

rúen Izrael állami létének lehetőségére⁷⁶): „látható tehát”, írja de Man, „hogyan a zsidó probléma azon megoldása, amely egy Európától elkülönített (isolée) zsidó kolónia létrehozását célozza, a Nyugat irodalmi élete szempontjából nem járna súlyos következményekkel. Mindent együttvéve, szegényebb lenne néhány közepszerű egyéniséggel és, akárcsak a múltban, nagy evolúciós törvényei mentén fejlődne tovább.” A vitában de Man „oldalán” fellépők értékelése szerint ebben a zárlatban alig történik más, mint az irodalom autonómiájára vonatkozó ismert tézis balszerencsés érintkezése egy aktuális politikai konstellációval. Szorosan a szöveg kontextusát tekintve, elsődlegesen az elszigetelődés jelentésmozzanatának áthelyeződése lehet feltűnő: míg a kortárs irodalmi fejlemények de Man szerint nem izolálhatóak az irodalom nagy történeti organizmusán belül, addig ugyanezen sajátosságok a „zsidó” fogalma alá vonva mégiscsak elkülöníthetők. Létezik olyan olvasat is, amely szerint de Man azt állítaná itt, hogy a zsidók deportálása, „irodalmi” szempontból, felesleges, sőt de Graef szerint a „zsidó” ebben a diskurzusban már nem is létezik,⁷⁷ amennyiben de Man nemzetkarakterológiájában nincs, illetve talán csak parodisztikus imitációként van jelen (a „vulgáris antiszemitizmus” ebben az értelemben egy téves megfordítással élne, amennyiben a modern irodalom „dekadenciáját” tekinti a zsidó kultúra „utánzásának”).

Ugyanakkor, tovább(ra is) olvasva, más lehetőségek is előállnak: pl., a zsidó, a de Man által is használt antiszemita kontextustól nem idegen módon, ebben az értelemben nem más, mint a gyorsan múló aktualitás, a mindenkori jelen trópusa. Pusztán trópusa azonban, hiszen az valójában elidegeníthetetlen (izolálhatatlan) része az idő nagy egységének. Az aktualitás, amely a „vulgáris antiszemitizmust” kiváltó erejét a történelem látszólagos felfordulásából, cezúrájából meríti, érvényét veszíti a történelem „valóságos” alakulásának rendjében: nem véletlen, hogy a regény műfajtörténetének nagy paradigmája de Man számára ekkor a „realizmus” (amely a pszichológiai regény befelé fordulásával is „realizmus” marad), s ez a terminus a történelemmel szembeni (politikai) attitűdjének önértelmezését is megnevezi. A szöveg – politikai és performatív dimenzióitól eltekintve – koherens tropológiai szisztémát alkot, amelyben az „organicitás” szervezőelve mentén kapcsolódik egymáshoz a „zsidó” karakter és az aktualitás, a „realizmus” és a történelem, a szimmetrikus ellenpontok rendszere pedig a realitás és utánzás, egészség és veszteség, térbeli és időbeli izoláció koordinátái mentén rajzolódik ki. Innen nézve jogosnak mondható az a feltevés, melynek értelmében szinte el sem dönthető a cikk narrátorának pozíciója, viszonya a „kérdéshez”. Ez a zárt tropológiai mező, referenciális effektusait zárójelbe téve, az olvasás számára egészen széttartó következtetésekre teremt alkalmat: S. Heidi Krueger egyenesen a *Szerény javaslat* Swiftjének satírájával hozza kapcsolatba,⁷⁸ míg Hans-Jost Frey a zárlat aprólékos olvasatával⁷⁹ azt véli demonstrálni, hogy de Man lényegében az értékes és az értéktelen („vulgáris”?) irodalom ellentétére futtatja ki gondolatmenetét, amennyiben a deportáció következményeiről gondolkodva evvel a különbséggel helyettesítené az európai/zsidó ellentétpárt. Ebben az értelemben a befejezés azt mondaná, hogy ha valóban nincsenek fontos zsidó írók, akkor hiányuk valóban nem jelentene veszteséget,

⁷⁶ de Graef: i. m., 112–113.

⁷⁷ Vö. Uő: *Serenity in Crisis*. Lincoln/London, 1993, 8–9.

⁷⁸ Krueger, 305.

⁷⁹ Frey, 191–192.

ami azonban azt is implikálná, hogy ha viszont vannak ilyenek, azok az európai kultúrát gazdagítják. Frey, meglehetősen magabiztosan, evvel az olvasattal nem kevesebbet vél kimutathatónak, mint azt, hogy valóban „double-talk”-ról van szó, és a szöveg aláássa önnön látszólagos antiszemitizmusát („ha vannak fontos zsidó művészek, akkor ők és műveik azért fontosak, mert jók. Hiányuk nem a kultúra gyógyulását, hanem veszteségét jelentené.”). Mindez Kafka félrevezető szerepeltetését is megmagyarázhatja: amennyiben ez a név értékes irodalmat jelenít meg (a cikk elején egyébként de Man az álnevet viselő zsidó írókra hivatkozik, mint a „vulgáris antiszemitizmus” bevett célpontjára), akkor nem „zsidó”, vagyis a „zsidó” itt nem irodalmi és nem is faji kategória, hanem valóban valamiféle trópus. Trópus, azaz olyasvalami, amit a politikailag érzékeny olvasás képes elkülöníteni a referenstől, akárcsak a „színpadi erőszakot” az „utcai erőszaktól” vagy éppen az irodalmi, műfaji kánonokat a faji kánonoktól. Különös módon, trópus és referens egybeesésének (szöveg és cselekvés érintkezésének) egyik kitüntetett terepe éppen az aktualitás, a mindenkori jelen, vagyis az, ami az elemzett írás tropológiaiájában „zsidóként” jelenik meg. Innen nézve könnyen megválaszolható annak kérdése, hogy mi az a külső esemény vagy performatív kényszer, ami a feltárt zárt tropológiai mezőben mégis otthagyja a nyomát. De Man szövegének tropológiai működése aligha képes ugyanis számot adni arról, hogy miért merül fel egyáltalán az, amit a szöveg „problème juif”-nek nevez.⁸⁰ Legyen az oka ennek bármi (a történeti körülmények, a szerkesztői utasítás, vagy – a kései de Man teoretikus diskurzusát felidézve – a történelem materiális inskripciója stb.), ez a kifejezés valami olyasmit kell, hogy jelöljön, aminek létét a szövegben előadott áthelyezések nem magyarázzák meg, de ami nyilvánvalóan ezek működésének a feltétele. Függetlenül attól, hogy miként azonosítható, annyi elmondható erről az eseményről, hogy erőszakos.

Az imént felvázolt, a de Man publicisztikájának kiadását kísérő kommentárokat egybegyűjtő kötet néhány kompilált értelmezési lépését saját „javaslatokkal” kiegészítő olvasat, egészen nyilvánvalóan bizonyos mértékig parodisztikus: parodisztikus annyiban, hogy nem vet számot evvel az erőszakkal, és minderről talán éppen a nyelv tropológiai működésére figyelmes (első pillantásra tehát politikailag legitimnek látszó) olvasás imperatívusza tereli el a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy ez az olvasat nem felel meg a trópus és referens közötti különbségtételt a diskurzusba visszaillesztő olvasás de Man-i éthoszának: ez, miként azt az *Esztétikai ideológia* utánozhatatlan szigorral demonstrálta, képes szakszerűen eljárni szövegek rejtett vagy legalábbis nem közvetlenül vagy teljes súlyukban feltárulkozó ideologikus rétegeinek kimutatásánál, különös módon azonban csődöt látszik mondani akkor, ha nyíltan ideologikusnak látszó diskurzusok analízise a cél, s talán éppen erre a képtelenségre utal de Man – a szóban forgó vita során gyakran felidézett – megállapítása a retorikailag tudatos olvasatok „potenciálisan totalitárius” voltáról.⁸¹

A probléma ellenőrzésének másik eklatáns színterét a már szóba hozott *Mentegetőzések* c. de Man-tanulmány kínálja, amelyet – egyébként Chase kezdeményezését követően – de Man elmaradt vallomásának öngazolásaként vagy akár sajátos megvalósulásaként helyeztek szembe a legfőbb vádponttal. Bár több, részint kétes információ kering arról,

⁸⁰ A „zsidókérdés” fogalma egyértelműen totalitárius manipulációra épül, amint arra a kérdés hermeneutikai problematikáját elemezve pl. Jauss figyelmeztet: H. R. Jauss: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt, 1982, 425.

⁸¹ de Man: *Ellenszegülés az elméletnek*, 112.

hogy de Man hallgatása nem volt teljes, s egy 1988-ig ismeretlen levél fennmaradt vázlata (!) azt bizonyítja (?), hogy – névtelen vádakra válaszolva, azaz kényszer hatására – de Man még amerikai pályafutása kezdetén nyilatkozik (a tényeket jelentős mértékben torzítva) múltjáról, ám ezt csak Derrida jóindulata minősíthette „nyilvános aktusnak”.⁸² A dekonstruktív olvasás gépezetével persze kétségtől elválasztható, hogy de Man kései írásai számos ponton, legkifejtettebben *Az olvasás allegóriái* zárófejezetében érintik az elmaradt vallomás kérdését. S valóban, a Michel Leiris egy írására tett bonyolult, a szakirodalomban nem kevés figyelmet kiváltó hivatkozástól (s a vonatkozó talányos lábjegyzettől)⁸³ kezdve attól a párhuzamig, amely a Rousseau-műből középpontba állított „ellopott szalag”-epizód⁸⁴ és a kollaboráns lapnak a korban közzájön forgó gúnyneve („Le Soir volé”) között áll fenn, számos kisebb és esetlegesebb összefüggés is alátámasztja ezt a lehetőséget. De Man meglehetősen komplex, önálló elemzést igénylő argumentációja ebben a tanulmányban a „vallomások” és „mentegetőzések” azon fundamentális különbözőségét állítja a középpontba, mely szerint az ilyen beszédaktusok csak abban az esetben mondhatók sikeresnek, ahol referenciális bizonyíték áll rendelkezésre, tehát ahol az elkövetett „bűn” referenciális úton igazolja a vallomás helyességét. A „mentegetőzések” (excuses) azonban, egészen nyilvánvalóan, csak a meggyőzés stratégiáiként működhetnek, hiszen a bűnbánat valódisága nem ellenőrizhető referenciális, csak verbális úton s „a két működésmód konvergenciája nem *a priori* adott”.⁸⁵ Az „ellopott szalag” a *Vallomások* epizódjában „tisztá jelölőként” értelmezendő, amelynek aktuális értékét a bűn, vallomás és lelepleződés konstellációi határozzák meg.⁸⁶ A túllontúl is kézenfekvő allegorikus megfeleltetés értelmében az „ellopott” Le Soir-nak, s benne így de Man későn felfedezett cikkeinek, síron túlról visszaszóló hangjának⁸⁷ is ez lehetne a státusza, ami azt is jelenti, hogy a szövegek léte maga pusztán egy olyan diszkurzív folyamat felületét kínálja fel, amelyet magát tőle idegen készítmények generálnának. A cikkek létéről való tudósítás ebben az értelemben semmilyen értelemben nem tenné lehetővé de Man nyilvános „mentegetőzéseinek” verifikálását: azon túl, hogy – ebben igaza van Derridának⁸⁸ – elég nehéz elképzelni azt a nyilvános aktust, méginkább azt a nyilvánosságot, amelyben egy (pályája utolsó éveit leszámítva nem is különösebben közismert) irodalomprofesszor a nyilvánosság megfelelő szintjén tárná fel ifjúkori „bűneit”, az aktus maga – amint azt de Man bemutatja – nyelvi okokból nem képes összehangolni a kijelentés kognitív és etikai dimenzióit.

Nem egészen mellékes, hogy Man értelmezése ebből a kényszerből következett – Rousseau *Negyedik sétáján* keresztül – a hazugság mint bűn és a – referenciális kénysze-

⁸² Vö. Chase, 78.; J.-M. Apostolidès: On Paul de Man's War = Critical Inquiry 1989/4, 765.; Derrida: i. m., 149. A szóban forgó levelet l. Keenan: Documents = Hamacher–Hertz–Th. K. (szerk.), 475–477.

⁸³ Vö. de Man 1999, 373. Miután megadja az – esztétikum és politika sajátosan romboló, mégis elkerülhetetlen viszonyát példázó – Leiris-citátum lelőhelyét, de Man – látszólag teljesen fölöslegesen – hozzáfűzi: „Az esszé 1945-ben íródott, közvetlenül a háború után.” A citátum szerepéről l. elsősorban de Graef: Silence To Be Observed = Herman–Humbeek–Lernout (szerk.), 54–59.

⁸⁴ A tanulmány eredeti megjelenését és címét l.: de Man: The Purloined Ribbon = Glyph 1977/1

⁸⁵ Uő 1999, 377.

⁸⁶ L. uo., 379–388.

⁸⁷ Vö. Uő: Önéletrajz mint arcrongálás, 101–103.

⁸⁸ Derrida: i. m., 150.

rek világától némiképp mesterségesen elkülönített – fikció ellentétére: ez utóbbi olyan dimenziót alkot, amely potenciálisan mindig képes arra, hogy megkettőzzön minden tapasztalatot (mint „fikcionális diskurzust” és „empirikus eseményt”), amivel nemcsak azt teszi lehetővé, ami rendre de Man mentegetőzéseinek allegóriájává egyszerűsödik a „de Man-ügy” vitáiban, vagyis azt, hogy egy „tévedést” (error) egy téves, hiszen „elhibázott” (false) módon referenciális olvasat pl. hazugságként ítélni lehet el, hanem azt is, hogy „a leg-sötétebb büntettet is megbocsássuk, mivel mint fikció mentesül a bűn és az ártatlanság kötelmei alól”.⁸⁹ Vagyis, s ez különösen érvényes lehet a szövegek formájában elkövetett bűnökre (Rousseau hamis vádjára éppúgy, mint de Man – ebben az értelemben – hamis antiszemita diskurzusára), e mindig egyben fikcionális (hiszen intencionális és referenciális biztosíték nélkül létező) megnyilvánulásokat sem felmenteni, sem elítélni nem lehet igazságosan. A felelősség fogalma, amely – s ezt nem árt tudatosítani – egyedül a intenció, az aktus és a végrehajtott tett vagy a megnyilatkozás de Man által kiemelt szétválása miatt lehet értelmes, ezzel ugyan nem tehető félre, ám nehezen realizálható akkor, ha a bűn maga nem igazán aktusként valósul meg, mint inkább diszkurzív természetű (s persze de Man „védői” közül senki nem felejt el megjegyezni, hogy a fiatal újságíró a háború után a belga hatóságok szükségtelennek látták felelősségre vonni). De Man már szóban forgó tanulmányának elején kifejti, hogy a „vallomás” episztemológiai rétege azt a – fentiek értelmében téves – illúziót hordozza magában (s ez az illúzió mindennapos vendég az empirikus életben is), melynek értelmében „a történetek kendőzetlen elmondásával helyreáll az etikai egyensúly ökonómiája”⁹⁰ és így a nyelvi aktus (a mentegetőzése, a vallomása, az egyszerű bocsánatkérése) mintegy el is törli a bűnt. Mindenki, aki (akár akaratlanul, akár szándékosan) bántott már meg valakit, illetve mindenki, akit valaha megbántottak, pontosan tudja, hogy az igazság ettől eltér. A de Man-tanulmány ezen kontextusát legkidolgozottabb formában elemző Shoshana Felman (aki több ponton hajlik arra, hogy a szöveget úgy olvassa, miszerint abban a fikció téves félreolvasásának problematikájával de Man a helyzet félreértésére, azaz önnön tévedésére hivatkozva mentegetné magát⁹¹), lényegében ebben az összefüggésben véli legitimnek a vallomás elmaradását. (Argumentációjának másik fontos összetevője egyébként a háborús borzalmak „tanúsításának” problematikájára vonatkozik: a tanúságtétel diskurzusa egyfelől maga is potenciálisan megkettőzhető, amire valóban számos példát nyújthattak a holokausztot vagy más gaztetteket tagadó történeti revizionizmus megnyilvánulásai, másfelől egy ilyen diskurzus szükségszerűen a kogníció rendszerébe iktatná, jelentéssel ruházná fel azt, ami – mint traumatikus tapasztalat – nem feltétlenül juttatható legitim módon értelelemhez,⁹² különösen annak fényében, amit pl. a *Les Juifs dans la Littérature actuelle* tropológiai, azaz kognitív szisztémájának heterogén olvashatósága tanúsít.)

Ami jelen esetben ebből a jóval komplexebb problematikából különösen fontosnak tűnik, az az, hogy de Man hallgatása – amint arra Felman, de Graef, Stoekl és mások bőségesen példát szolgáltatnak – nagyon is olvashatónak bizonyul, amit egyébként egy ponton maga de Man is megerősít, amikor a vallomás episztemológiai feltételrendszeréből kibúvó

⁸⁹ de Man 1999, 393–394. (de Man 1979, 293.)

⁹⁰ Uő 1999, 375.

⁹¹ Vö. Sh. Felman: Paul de Man's Silence = Critical Inquiry 1989/4, 721–729.

⁹² Vö. uo., 721.

beszédaktusokat hallgatásaktusoknak (silence acts) nevezi, amely megfogalmazás, mint-hogy az értelemösszefüggés torzítása nélkül kiszakítható az adott mondatból, akár arra a folyamatos cselekvésre is vonatkoztatható, amelyet a hallgatás végrehajt (silence acts).⁹³ De Man hallgatása, egyebek mellett, visszaírja azt a strukturális különbséget a referenciális vallomás és a verbális apológia között, amelyet a „valóban” végrehajtott beszédaktus feltételrendszere eltöröl.

Az sem kerülheti el a figyelmet ugyanakkor, hogy de Man (bűn)tette látszólag maga is megkettőződik: ott van egyfelől a tény, hogy egy megszállt államban cikkeket írt egy kollaboráns lapba (azaz, amint azt Derrida megfogalmazza, „elfogad egy kontextust”⁹⁴), másfelől pedig mindaz, amit írt, így pl. a zsidók deportálásának irodalmi következményei feletti töprengés. Ez a kettősség természetesen ismét a tettek és a szavak szétválásának mintáját ismétli, de Man-szimpatizáns értelmezők, pl. de Graef, konzekvensen csak ez utóbbiakat vélik elmarasztalhatónak,⁹⁵ ami logikusan igazolja vissza de Man látens „mentegetőzését”: amennyiben bevallhatatlan nyelvi tettekről van szó, a vallomás itt csakis mentegetőzés lehet, hiszen a vallomás csak arra a – referenciálisan ellenőrizhető – tetre vonatkozhat, hogy ezeket az aláírt szövegeket de Man valóban publikálta. E tetten érhetetlen szavak azonban, noha valóban nem vethetők össze az olyan közvetlenül performatív szövegekkel, amelyek pl. erőszakos tettekre utasítanak, mégiscsak rendelkeznek bizonyos performatív bázissal. Hazai párhuzammal élve, nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul súlyosabb dolog a diktatúra idején párthatározatokat aláírni, mint kritikai vagy egyéb cikkeket jegyezni az egykori Népszabadságban, ez a különbség azonban nem feltétlenül fosztja meg utóbbi aláírásokat kétes performatív értéküktől.

Visszatérve a '40-es évek Belgiumába, de Man cikkei, valóban, elfogadnak, ellenjegyeznek egy kontextust, egy olyan kontextust, amelyet a fennálló, erőszakos úton kikényszerített realitás határoz meg, amit felnagyíthat az a tény is, hogy ez a kontextus egy napilap, azaz a szavak és az aktuális realitás közötti legszorosabb érintkezés közege. „Mit jelent egy kontextust elfogadni?”⁹⁶ Jelen esetben tehát, elsősorban, szerződést kötni, kollaborálni a realitással (ebben – is – állna de Man ekkori „realizmusa”?), ellenjegyezni, legitimiként elfogadni azt a – még ha félreismert – erőszakot, amelyre az alapul. Nem véletlen, hogy a cikkek 1987-es felfedezését követő vitákban (látványos áthelyeződéseket végrehajtva) a de Man és a dekonstrukció „oldalán” felszólalók fő ellenfele a „zsurnalizmus”, azok az „újságíró-professzorok”, akik, alapvetően félre- vagy nem-olvasásra, félre- vagy nem-értésre alapított, javarészt hihetetlenül torzító és igazságtalan vádjaikkal a számára szokatlanul széles nyilvánosság előtt (többek közt: New York Times, The Nation, FAZ, NZZ, Newsweek, TLS) diszkreditálták „az” irodalomelméletet. Igazából innen nézve látható be, hogy az, ami valójában de Man legnehezebben megbocsátható vagy menthető bűne, talán éppen a zsurnalizmus, az, hogy – habár félszívvel és leplezetlen teoretikus

⁹³ Uo., 391. (Uő 1979, 291.) Ebben az értelemben jelentésszerű lehet az is, hogy az a, ha a Résistance-hoz talán nem is közvetlenül kötődő, de a megszállók kultúrpolitikájával mindenképpen szembenálló kiadvány, amelynek – s ez egyben de Man „védelmének” egyik legfontosabb hivatkozási pontja – kiadásában de Man közreműködött, az *Exercice du silence* címet viselte.

⁹⁴ Derrida: i. m., 143. A problémát szintén érinti G. Graff: Looking Past the De Man Case = uo., 247.

⁹⁵ de Graef: i. m., 64–65.

⁹⁶ Derrida, uo.

igénnyel – publicisztikát művelt, ami – akárcsak 1941–1943-ban – itt is a külső, ideologikus realitással való együttműködéssel gyanúsítható, különösen azoknak az alakjában, akiket Derrida „újságíró-professzoroknak” nevez, még fájóbban pedig a de Man közvetlen köréhez nem tartozó, tehát a személyes csalódottság által aligha motivált, amúgy kis-számú áruló teoretikusában (Hans Ulrich Gumbrecht, Tzvetan Todorov). Amint azt egy de Man-ellenfél nem is mulasztja el megjegyezni, ezek az áthelyeződések aztán egészen sajátos megfordításokhoz vezethetnek, mint pl. Miller TLS-beli cikkében, amely kizárólag de Man vádlóira alkalmazza a „collaborator” szót.⁹⁷ Számtalan ilyen példa hozható.

A Derrida körül tömörülő „védőknek”, persze, egy olyan kontextusban kell mozogniuk, amelyet nem fogadnak el és amelynek referenciális törekénységét (a szóbeli közlések, visszaemlékezések, anekdoták stb. fontos szerepet játszanak az érvelésben, mindkét oldalon egyébként), illetve manipulatív meggyőzőestektechnikáit (pl. az illusztrációk révén végrehajtott drasztikus kontextustorzítást⁹⁸) nem mindig tudják ellensúlyozni. Nem véletlen, hogy Derrida két nagyívű írása a szokásosnál is több figyelmet szentel a diszkurzív morál, a vitaetika és a legitim interpretáció lehetőségeire vonatkozó kérdéseknek, és jóval később is visszatér az akár a „hamis eskü”, a hamis tanúság rizikóját is vállaló felelősség és igazságosság teoretikus (és elsődlegesen: performatív) fogalmának problémájához.⁹⁹ A – túl sok kommentárt nem érdemlő, a vonatkozó de Man-szakirodalom által amúgy is kimerítően bemutatott – zszurnalisztikai támadások éppen ezt az idegenséget veszik alapul: de Man és a különféle posztstrukturalista irányzatok nyelvelméleti előfeltevései komikus zagyvaságként jelennek meg a zszurnalisztikai kontextusban, a vulgáris moralizálás keretei között de Man, azon túl, hogy konspiráns öreg náciaként vagy éppen szemfényvesztő, hazug és megbízhatatlan figuraként tűnik fel,¹⁰⁰ nyilvánvalóan az egyetem világát is rossz hírbe hozza, sőt éppen Todorov az, aki Heidegger és de Man példáin keresztül egyenesen szembeállítja a fokozatosan demokratizálódó nyugati világot és annak esztétikai kategóriák által elvakított, egyre szélsőségesebb értelmiségét.¹⁰¹ Nyilvánvaló, hogy a vita leg-lényegibb tétje valóban egyetem- és kultúrpolitikai természetű, s ennyiben nem független a nagy amerikai kánonvitától,¹⁰² illetve – mintha de Man síron túlról visszaszóló hangja visszhangozna – az irracionális európai (elsősorban: „francia”) teoretizálással szembe-

⁹⁷ Vö. Miller–Todorov; Morrison, 132–134.

⁹⁸ Vö. pl. Lehman: Deconstructing de Man's Life = Newsweek 1988/7, 54.

⁹⁹ L. ehhez Derrida: i. m., 154–155.; ill. Biodegradables = Critical Inquiry 1989/4, 829–831; majd Politik der Freundschaft. Frankfurt, 2000, elsősorban 106., 306–310., 427–429. és Le parjure, peut-être = Études françaises 2002/1–2, különösen 39–48. A vita egyébként nem előzmény nélküli, főbb pontjaiban és stílusában, valamint zszurnalizmus és teória szembekerülését tekintve is sokban emlékeztet az amerikai dekonstrukció elleni korábbi támadásokra, amelyekre de Man 1982-ben egy rövid írásban válaszol: de Man: The Return to Philology = Uó 1983², különösen 22. Ehhez l. még Derrida 1998, 29–31.

¹⁰⁰ Ami nem is mond teljesen ellent egyes belgiumi visszaemlékezéseknek, ellentétben áll viszont a Yale professzorára vonatkozó tanítványi emlékekkel.

¹⁰¹ Vö. Miller–Todorov, 654.

¹⁰² Ezt a kontextust vázolja fel, már-már parodisztikusan önleplező módon Lehman már többször citált könyve. A hazai szakirodalomban Kiss Attila Atilla is ebben az összefüggésben ismerteti a „de Man-ügyet”, l. Kiss A. A.: A szerző teve = Fogarasi Gy.–Odorics F. (szerk.): A szerző neve. Szeged, 1998.

állított angolszász, pontosabban „amerikai” identitás védelmének rögeszméjétől. S bár a vita hevesége gyorsan alábbhagyott, de Man (akár mint téma) látens politikai diszkreditációja és stigmatizációja gyorsan át- és elterjedt a szakmai közéletben is, aminek – nem nyilvános – hatását, a nyugati világban, ma is bárki megtapasztalhatja, aki pl. de Manról tervezett munkájához igyekszik támogatást nyerni.

Derrida kommentárja egy, de Man által 1941-ben ironikus egyetértéssel citált Montherlant-idézetből indul ki, amely a napilapok aktualitásait a jövő közönyével állítja szembe, amelyet ahhoz a hanghoz hasonlít, amelyet, „bizonyos kagylókat a fülhöz szorítva” a tenger zúgása kelthet.¹⁰³ A hasonlat a vita kontextusában meglehetősen komplex: de Mannál az irodalom autonóm szférája és az aktuális külvilág viszonyára vonatkozhat, Derrida idézetében egyfelől nyilvánvalóan az aktuális zsurnalisztikai támadásokra, másfelől viszont éppen de Man frissen felfedezett publicisztikájára, pontosabban annak hatására, ami mintha megfordítaná a közvetlen összefüggést. A hasonlat azonban, egészen nyilvánvalóan, mást is mond, érdemes tehát némileg részletesebben szemügyre venni.¹⁰⁴ Az ilyen kagyló üres, maradvány, akárcsak de Man szövegei a kollaboráns lapokban, a múlt egy maradványa, amelyből hiányzik az, amit valaha tartalmazott. Bármi is legyen az a hang, amit hallani benne, nem a saját „hangja”, ám még csak nem is a tengeré, amely Montherlant hasonlatában a jövővel áll párhuzamban, biológiailag pedig az a közeg, amelyben a kagyló (utó)élete zajlik. Az üres kagyló hangja csak akkor hallható, ha kiemelik a tengerből, s a tenger zúgása nem más, mint valamiféle megtévesztő visszhang, hallucináció, amit az a (referenciális) űr kelt, amelyet maga után hagy s amelyet az a fül teljesít ki, amely éppen a kagyló tükörképe. Mivel elszakadt attól a jelentől, amelyhez tartozott, ez a kagyló, ellentétben Hyppolite Taine jóval nevezetesebb kagylójával,¹⁰⁵ olvashatatlan. A jövő (a mindenkor aktuális jelen) önnön visszhangját hallja benne, amit tévesen a tenger hangjával azonosít. A politikailag legitim, kritikai olvasás, amely képes arra, hogy különbséget tegyen trópus és referens, az illuzórikus visszhang és a tenger zúgása között, nem képes érzékelni azokat a tengeri erőket, amelyek a kagylót sodorták (s ez méginkább nyugtalanító az olvasás politikai hatékonyságáról alkotott illúziók tekintetében). Végül, de Man hallgatása is hasonlít a kagyló zúgásához,¹⁰⁶ amennyiben olyan beszédes csend, amely már-már elviselhetetlen és csakis félreértelmezhető.

¹⁰³ de Man: *Le Solstice de juin*, par Henri de Montherlant = de Man 1988, 161.; Derrida. *Like the Sound of the Sea Deep Within a Shell*, 127.; ill. *Biodegradables*, 864.

¹⁰⁴ Részint hasonló irányú tovább-olvasásként l. A. Warminski: *Terrible Reading* (preceded by „Epigraphs”) = Hamacher–Hertz–Keenan (szerk.), 387.

¹⁰⁵ H. Taine: *Az angol irodalom története* = Bókay A.–Vilcsek B. (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Bp., 1998, 34.

¹⁰⁶ Ezt a képletet mintegy metaforikusan idézi (a telefonkagyló és a kagyló metonimikus kapcsolatát kihasználva) Derrida kommentárjának zárata, ahol arról számol be, miként szerzett tudomást az *Exercice du silence*-ről: „Bár fülemet a telefonra tapasztom, mégsem vagyok teljesen biztos, hogy tisztán hallottam-e. Lambrichs megismétli: *Exercice du silence*.” (Derrida: *Like the Sound of the Sea Deep Within a Shell*, 157.)